

# הכנותיה של בריתה"מ למלחמה נגד גרמניה 1939 - 1941



**רוכבים סובייטים מסתערים בחיפוי תותחים | עד 1936**  
הייתה תורת המלחמה של הצבא האדום מאוזנת למדי  
ביחסה למתקפה ולמגננה. אולם כמהדורת 1939 בוטל  
האיזון: "אם האויב יכפה עלינו מלחמה, יהיה צבא  
הפועלים והאיכרים האדום הצבא ההתקפי ביותר מכל  
הצבאות ההתקפיים שהיו אי פעם"



סא"ל (מיל') ד"ר עדו הכט  
מדריך אקדמי במכללה לפיקוד  
ולמטה וחוקר במרכז ללימודים  
צבאיים של המכללה



# התעצמות הצבא האדום בשנים 1939-1942 הייתה אדירה ומהירה, אולם העוצמה הזאת הייתה חלולה

## מבוא

• תוקפנות - כיוון שרק שילוב של התקפות נגד רבות תוך כדי ניהול קרבות הגנה יאפשר ליטול את היוזמה מידי האויב. נראה שבתחילה לא התקיים דיון מפורט בנוגע לאופן ניהול המגננה המערכתית והאסטרטגית. שלוש המהדורות הראשונות של תקנון השדה (1925, 1929 ו-1936) עסקו בתורת הקרב בלבד. ב-1938 ערכה המכללה להכשרת קציני המטה הכללי מחקר על המגננה. המחקר הסתיים בפרסום טיוטת תקנון שכותרתו: "עקרונות המבצעים ההגנתיים", ומסמך נוסף שכותרתו: "הארמיה בהגנה עם תכנון מתקפת הנגד"<sup>3</sup>. בהתבסס על המחקרים האלה נכתב פרק ההגנה במהדורת 1939 של תקנון השדה. הייתה זו המהדורה הראשונה שחרגה מהתחום של תורת הקרב אל תורת המערכה.

במגננה אירגנו הסובייטים את זירת המלחמה הצפויה בשלושה מרחבי הגנה עוקבים:<sup>4</sup>

1. מרחב ההגנה הטקטי שעומקו כ-50 ק"מ - כעומק ההיערכות הטיפוסי של גיס (קורפוס) רגלים. במרחב הזה יתנהל קרב ההגנה העיקרי באמצעות ארמיות החיפוי, שמטרתו לבלום את חדירת האויב לשטח הסובייטי. מערך ההגנה הגיסי כלל מרחב אבטחה, קו הגנה עיקרי, מרחב ריכוז כוחות להתקפות נגד וקו הגנה עורפי.<sup>5</sup>
2. מרחב המגננה המערכתי - מעורפו של מרחב ההגנה הטקטי ועד לעומק של כ-250 ק"מ מאחוריו. במרחב הזה ייערכו הכוחות המיועדים לבצע את התקפות הנגד המערכתיות באגפי כוחות האויב שחדרו למרחב הטקטי כדי ליטול מידיהם את היוזמה - כלומר, להכריחם להיערך להגנה ובמידת האפשר אף לדחוק אותם בחזרה אל הגבול.
3. מרחב המגננה האסטרטגי - מעורפו של המרחב המערכתי ואילך. בו יתבצעו גיוסו וכינוסו של עיקר הצבא, שמורכב ברובו מאנשי מילואים, ושם הוא יוכן למתקפת הנגד שמיועדת להעביר את המלחמה לתוך שטחו של האויב.

הכוחות הערוכים במרחב הטקטי ובמרחב המערכתי יצרו יחד את הדרג האסטרטגי הראשון של הצבא האדום, ואילו הכוחות המתגייסים והנערכים במרחב האסטרטגי היו הדרג האסטרטגי השני של הצבא האדום.

במהדורת 1939 של התקנון הוכפל עומקו של מרחב ההגנה הטקטי מעומק ההיערכות של גיס לעומק של ארמיה (75-100 ק"מ). הארמיה ערכה את כוחותיה בשני מרחבי הגנה עוקבים - כל אחד מהם בעומק של גיס. ארמיה טיפוסית כללה שלושה גייסות - שניים נערכו במרחב ההגנה הקדמי, ואחד במרחב האחורי. כל העומק של המרחבים האלה נבנה כשתי וערב של קווי נגד טנקים ושל מוצבים נגד טנקים המחוברים ביניהם ושולטים יחד על צירי התנועה האורכיים והרוחביים. בחפשי דרך בתוך המבוכ הזה יתפזרו כוחות השריון של האויב ויאבדו את תנופתם. אחר כך ניתן יהיה להשמידם בזה אחר זה בסדרה של התקפות נגד באמצעות הכוחות הממתניים במרחב

המתקפה של גרמניה על בריה"מ, שהחלה ב-22 ביוני 1941, אומנם הפתיעה את הנהגת בריה"מ במועדה ובעוצמתה, אך לא בעצם התרחשותה. בריה"מ החלה להתכונן לעימות עם גרמניה שנים רבות קודם לכן, לפחות מאמצע שנות ה-30 - לאחר עליית היטלר לשלטון - ובמשנה מרץ לאחר נפילת צרפת בקיץ 1940.

מדיניות החוץ של בריה"מ במחצית השנייה של שנות ה-30 ובתחילת שנות ה-40 נועדה לדחות את רגע העימות ככל האפשר, עד אשר תהיה בריה"מ ערוכה לקראתו, ולצבור נכסים קרקעיים שיאפשרו הגנה טובה יותר על שטחי העורף שלה.<sup>1</sup>

מטרת המאמר הזה היא להציג את האופן שבו התכוננה בריה"מ למלחמה הצפויה עם גרמניה. המאמר כולל כמה פרקים, שכל אחד מהם סוקר בקצרה פן אחר של ההכנות הסובייטיות למלחמה:

- הכנתן של תורת המערכה ושל תורת הקרב.
- הכנתן של תוכנית המערכה.
- הכנת הכוחות (גיוס, הצטיידות באמצעי לחימה, הקמת עוצבות, אימונים והכשרות).
- הכנת הקרקע (בניית תשתית צבאית וביצורים).
- הכנת הפריסה האסטרטגית ערב המלחמה.

## הכנת תורת המערכה

פיתוח תורת המערכה ותורת הקרב של הצבא האדום החל הרבה לפני 1939, אבל בשנים 1939-1941 הוכנסו בה שינויים חריפים ותכופים. בשנים 1904-1923 ניהלה רוסיה כמה מלחמות כושלות ועקובות מדם נגד אויבים שונים וכן התחוללה בה מלחמת אזרחים, שהייתה המלחמה הקשה מכולן. התבוסות החוזרות ונשנות עוררו קצינים רבים בצבא האדום לבחון מחדש את כל הסוגיות והמרכיבים של תורת המלחמה של צבאם. ניצחון הקומוניסטים במלחמת האזרחים הביא להשמדת הקצונה הוותיקה של הצאר והעלה לצמרת אנשים צעירים שאליהם צורפו קצינים מצבא הצאר לשעבר כדי שישמשו יועצים. מאמצע שנות ה-20 ועד 1937 התגבשה קבוצת קצינים שהובילו לפיתוחן של תורות צבאיות חדשות ואפילו חדשניות במיוחד בתחום של ניהול המערכה. הדמות הבולטת בקבוצה הזאת היתה מיכאיל טוכצ'בסקי.

עד 1936 הייתה תורת המלחמה של הצבא האדום מאוזנת למדי ביחסה למתקפה ולמגננה. אולם במהדורת 1939 בוטל האיזון: "אם האויב יכפה עלינו מלחמה, יהיה צבא הפועלים והאיכרים האדום הצבא ההתקפי ביותר מכל הצבאות ההתקפיים שהיו אי פעם", נכתב בה.<sup>2</sup> מטרת המגננה - כך קבעה מהדורת 1939 - היא לבלום את האויב, ליטול ממנו את היוזמה וליצור תנאים למתקפת נגד כוללת שתעביר את המלחמה אל תוך שטחו. לשם כך נדרשו למגננה שתי תכונות יסוד: • עומק ועמידות לספיגת מהלומות האויב.



### תפיסת ההגנה של הסובייטים

והחליפו להם פעמיים את התורה - בפעם השנייה זמן קצר לפני שיצאו למלחמה - כך שלא הספיקו להפנים אותה. בנסיבות הקשות האלה הם נדרשו להילחם נגד הצבא האיכותי ביותר והמיומן ביותר בעולם.

### הכנת תוכנית המערכה תוכנית המגננה של 1938

ב־13 בנובמבר 1938 אישרה המועצה הצבאית העליונה בראשות סטלין תוכנית מגננה מעודכנת שאותה הכין ראש המטה הכללי שפושניקוב.<sup>8</sup> הנחת המוצא של מתכנני התוכנית הייתה שמאז 1933 (עליית היטלר לשלטון) הפכה גרמניה ממשותפת פעולה אסטרטגית לאיום. המתכננים הניחו שגרמניה תוכל לכפות על פולין, על רומניה, על פינלנד ועל הארצות הבלטיות להצטרף לברית אנטי סובייטית בראשותה. להערכתם, הברית הזאת תוכל להעמיד סדר כוחות של כ־130 עד 140 דיוויזיות רגלים, 4 דיוויזיות ממונעות ו־12 דיוויזיות פרשים, ולרשותן יעמדו 8,500 תותחים, 6,380 טנקים ו־4,136 מטוסים.<sup>10</sup> המתכננים הסובייטים העריכו שלאויב שתי דרכי פעולה אפשריות עיקריות:<sup>11</sup>

1. חלופה צפונית: מאמץ עיקרי היוצא ממרכז פולין, מצפון לביצות הפריפריאט, לעבר מוסקבה.
2. חלופה דרומית: מאמץ עיקרי היוצא מדרום פולין, מדרום לביצות הפריפריאט לעבר מרכזי התעשייה והחקלאות החיוניים באוקראינה, ובעיקר סביב העיר קייב.

תוכנית המגננה הסובייטית קבעה שעיקר כוחו של הצבא האדום יגויס בעורף ויועבר לחזית בתוך 20 יום. במקרה שהנסיבות יאפשרו ריכוז הכוחות לפני תחילת הלחימה - נאמר בתוכנית - יעדיפו הסובייטים ליזום מכה מקדימה. אם האויב יכה ראשון, ינהלו ארמיות החיפוי

המגננה המערכתית.<sup>6</sup>

מרחב המגננה המערכתית הועמק מ־250 קילומטרים לכדי 400 ק"מ.<sup>7</sup> בעוד שבמרחב ההגנה הטקטי נערכו בעיקר כוחות רגלים מתוגברים ביחידות טנקים, תותחים נגד טנקים ותותחי שדה, הרי שבמרחב המגננה המערכתית רוכזו רוב העוצבות המשוריינות.

ב־1936 יזם סטלין את הטיהורים בצבא, ואלה נמשכו עד 1939. במהלכם הוצאו להורג או נעצרו או הודחו רבבות קצינים בצבא הסובייטי - ובהם רוב הקצינים הבכירים, כולל טוכצ'בסקי וכל חברי צוות הפיתוח שבראשותו. כמעט כל הקצינים שעסקו בפיתוחה של תורת המערכה החדשה של הצבא האדום נכללו ברשימת ה"מטוהרים". יחד איתם נגנזה עבודתם, כולל מהדורת 1939 של התקנון.

באותן השנים נלחם הצבא האדום בכמה חזיתות: מ־1936 ועד קיץ 1939 היו כוחות סובייטיים מעורבים בלחימה נגד היפנים במזרח אסיה ובמלחמת האזרחים בספרד; בספטמבר 1939 כבשו יחידות סובייטיות את מזרח פולין, בעת שהגרמנים כבשו את מערב המדינה, באוקטובר ובנובמבר השתלטו על ליטא, על לטביה ועל אסטוניה; מסוף נובמבר 1939 ועד מרס 1940 נלחמו בפינלנד, ובקיץ 1940 כבשו מרומניה את מחוז בסרביה.

הניסיון המבצעי עירער את מעמדה של התורה החדשה. הלקחים

### ללקחים המרים שהפיקו הסובייטים מהמלחמה נגד פינלנד נוספה תדהמה מביצועי הצבא הגרמני ב־1939 נגד פולין ואחר כך ב־1940 נגד צרפת



ממלחמת האזרחים בספרד הראו, לכאורה, שהתורה החדשה וארגון הכוחות בהתאם לה שגויים. לעומת זאת, הכישלונות הצורבים בשלב הראשון של המערכה נגד פינלנד חשפו את חולשת הרעיונות החלופיים שאומצו.

ללקחים המרים שהופקו מהמלחמה נגד פינלנד נוספה תדהמה מביצועי הצבא הגרמני ב־1939 נגד פולין (במיוחד על רקע הליקויים הקשים שהתגלו בביצועי הצבא האדום שהשתתף באותה המערכה) ואחר כך ב־1940 נגד צרפת. הסובייטים זיהו דמיון רב בין התורות שפיתחו טוכצ'בסקי ורעיו לבין המהלכים הגרמניים. אולם לאחר שאנשיו של טוכצ'בסקי והוא עצמו הואשמו בבגידה, וכל עבודתם נפסלה, לא ניתן היה להשיב את התורה שלהם בגלוי. הפתרון היה לכתוב מחדש את מהדורת 1939 של התקנון, להוסיף לה עדכונים ושכתובים מסוימים ולהוציאה לאור מחדש בלי לייחס אותה למקורותיה ה"פסולים". המהדורה החדשה נמסרה לידי המפקדים החדשים של הצבא האדום באביב 1941 - חודשים ספורים לפני שהחלה הפלישה הגרמנית.

התוצאה הסופית הייתה שביום פרוץ המלחמה היו רוב הקצינים הבכירים בצבא הסובייטי חדשים יחסית בתפקידיהם (במשך שלוש השנים שלפני כן הם קודמו מדרגות זוטרות יחסית לדרגות בכירות),

והמזון העצומים באוקראינה.<sup>16</sup> התוכנית הסופית לפריסת הכוחות הותאמה לתפיסתו של סטלין.

### משחקי המלחמה בינואר 1941

בינואר 1941 בחנו בכירי הצבא האדום את התוכנית בשני משחקי מלחמה. במשחק הראשון בחנו מתקפת אויב מצפון לביצות פריפיאט, ובמשחק השני בחנו מתקפת אויב מדרום לביצות.<sup>17</sup> במשחק הצפוני תקפו "הגרמנים" בשלושה מאמצים מתלכדים אשר השמידו במהירות רבה את הכוחות הסובייטיים הערוכים במזרח פולין לשעבר והמשיכו מזרחה לעבר הגבול הישן. במשחק הדרומי הצליחו הסובייטיים לבלום את "הגרמנים" ואף תקפו לתוך שטח האויב, אולם מתקפת-הנגד כנראה לא הצליחה יתר על המידה, והסובייטים הסיקו ממנה שיחסי הכוחות אינם מאפשרים להם ליזום מהלך מעין זה במציאות.

התחקיר והסיכום של המשחקים התנהלו בנוכחות הצמרת של משרד ההגנה ושל הצבא, ובהם סטלין ואחדים מחברי הפוליטביורו. את מהלך המשחקים סיכמו מרצקוב (הרמטכ"ל), פבלוב (מפקד המחוז שמצפון לביצות הפריפיאט) וז'וקוב (מפקד המחוז שמדרום לביצות פריפיאט), ואחר כך התנהל דיון כללי על הלקחים שיש להפיק מהם.

**נראה שהמפקדים הסובייטיים הבכירים זילזלו בעוצמה הגרמנית: אף שהם ראו את ביצועי הגרמנים לעומת ביצועי כוחותיהם שלהם, הם לא העריכו נכון את הפער האיכותי בין שני הצבאות**



סטלין לא רווה נחת מתוצאות המשחקים ומאופן שבו הציגו אותם מרצקוב ופבלוב. במהלך הדיון הוא נזף בהם על חוסר רצינותם ועל חוסר מקצועיותם ולמחרת הדיח את מרצקוב ומינה את ז'וקוב לראש המטה הכללי.

ז'וקוב טען כי המשחקים הוכיחו שהיערכות הצבא האדום מסוכנת - במיוחד בגזרה הצפונית - וכי יש להחזיר את מערך ההגנה מזרחה יותר כדי למנוע מהגרמנים להשמיד את הכוחות הסובייטיים הערוכים במזרח פולין באמצעות איגופם מצפון וכיתורם. אולם דעתו לא התקבלה, וביום שבו פלשו הגרמנים עדיין היה מערך ההגנה קרוב לגבול החדש.<sup>18</sup> תוצאות המערכה האמיתית היו זהות לתוצאות המשחק: הכוחות הסובייטיים במזרח פולין נעקפו, כותרו והושמדו. פבלוב, שהובס במציאות כפי שהובס במשחק, הוצא להורג בפקודת סטלין.

### הגרסה הסופית של תוכנית המגננה - 1941

לאחר הוספת כמה תיקונים ועדכונים לתוכנית המגננה פורסמה גרסתה הסופית במאי 1941.

אולם גם באותו השלב, לאחר שצפו במבצעי הפתיחה המוחצים של הגרמנים בכל מערכותיהם בפולין, בצרפת ובבלקנים, עדיין האמינו

(הצבא הסדיר) קרב הגנה, ולאחר הגעת כוחות המילואים יעבור הצבא האדום למתקפת-נגד שמטרתה היא להעביר את המלחמה לתוך שטחן של מדינות האויב. המתכננים סמכו על כך כי מרגע שתבוא לידי ביטוי עדיפותו הכמותית הכוללת של הצבא האדום, הוא יהדוף את האויב וימוטט אותו.

שתי הנחות יסוד עמדו בבסיס תוכנית המגננה של 1938:<sup>12</sup> ראשית, שיהיה בכוחן של ארמיות החיפוי לבלום את מתקפת האויב עד הגעת המילואים; שנית, שעוצמתם המשולבת של כלל הכוחות הסובייטיים המגויסים תספיק כדי לכבוש את פולין ואת מזרח פרוסיה. אולם כבר בעת אישור התוכנית החלו הטיהורים בקרב קצונת הצבא האדום. רוב קציני הצבא האדום בדרגות הביניים ובדרגות הבכירות נעצרו או הוצאו להורג, והיו לכך השפעות קשות על מיומנות הצבא.

### תוכנית המגננה של 1940

בשנים 1939-1940 כבשו הסובייטיים את מזרח פולין, את ליטא, את אסטוניה, את לטביה וחלקים מפינלנד ומרומניה. בעקבות הכיבושים האלה זו הגבול של בריה"מ מערבה כמה מאות קילומטרים, והוחל בהכנת תוכנית מגננה לגבול החדש.

המתכננים הניחו שעוצמת האויב (ברית שתכלול את גרמניה, את איטליה, את פינלנד, את רומניה וייתכן שגם את הונגריה) תעמוד על 243 דיוויזיות ובהן כ-10,000 טנקים וכ-15 אלף מטוסים<sup>13</sup> - הגזמה גדולה מאוד בהשוואה לעוצמה שהטילו הגרמנים ובעלי בריתם למערכה בפועל ביוני 1941.

אלה היו הנחות היסוד של התוכנית החדשה:<sup>14</sup>

1. לאויב יידרשו 10-15 ימים כדי להיערך על הגבול.
2. המודיעין הסובייטי יתריע על היערכות הגרמנים במועד - מה שיאפשר לערוך את ארמיות החיפוי בעמדותיהן ולהתחיל לגייס מילואים בטרם תחל המתקפה.
3. המלחמה תהיה בתחילה מוגבלת - עד ששני הצדדים ישרימו את גיוס כוחותיהם.

תוכנית המגננה החדשה הייתה העתק כמעט מושלם של התוכנית הישנה, אלא שמיקום הכוחות הוזז בין 200 ל-400 ק"מ מערבה. המתכננים התעלמו מכך שבשטח החדש במזרח פולין לא היו בנמצא תשתיות חיוניות לצבא הסובייטי: רשתות הכבישים והרכבות היו בפולין דלילות יותר ואיכותיות פחות מאלה שבמערב רוסיה, לא היו בה מחנות לאחסון הציוד ולשיכון החיילים, לא הייתה בה רשת מתאימה של תקשורת קווית, ולא היו בה מערכי ביצורים. כשני שלישים מ-127 הדיוויזיות שהוקצו כדי לשלוט בשטחים החדשים מוקמו במרחק של פחות מ-100 ק"מ מהגבול החדש.<sup>15</sup> מזרח פרוסיה (המחוז המזרחי ביותר בגרמניה) שכנה באגף הצפוני של הכוחות הסובייטיים האלה ואיפשרה לגרמנים לעקוף אותם ללא קרב. בהתחשב בניידותן המוגבלת של דיוויזיות הרגלים שהיו רוב הכוח הסובייטי וברשת התחבורה הלקויה הייתה זו היערכות מסוכנת ביותר. הערכת דרכי הפעולה האפשריות של האויב נותרה בעינה. המפקדים הבכירים העריכו שהגרמנים יבחרו בחלופה הצפונית - הדרך הקצרה למוסקבה. לעומתם, סטלין העריך שהגרמנים יעדיפו דווקא את החלופה הדרומית כדי לכבוש קודם את מרכזי התעשייה, המחצבים



המפקדים הסובייטים הבכירים שבימים הראשונים של המלחמה נגד גרמניה תהיה הלחימה מוגבלת בהיקפה, וכי שני הצדדים יעסקו בעיקר בצבירת כוחות לקראת המהלומה העיקרית. בידי המודיעין הסובייטי היו נתונים מדויקים למדי על ממדי הכוחות הגרמנים ההולכים ומצטברים בגבול המערבי של בריה"מ.<sup>19</sup> נראה אפוא שהמפקדים הסובייטים הבכירים זילזלו במשמעות העוצמה הגרמנית: אף שהם ראו את ביצועי הגרמנים עד אז לעומת ביצועי כוחותיהם שלהם, הם לא העריכו נכון את פער האיכות בין שני הצבאות. כמו כן נראה שהם העריכו שנתוני המודיעין מוגזמים, אחרת לא ניתן להסביר מדוע באמצע מאי חשב ז'וקוב שאם הצבא האדום יהיה מוכן למלחמה באמצע יולי הוא עדיין יוכל להקדים את הגרמנים ולהכות ראשון. למעשה, תוכנית המגננה שעליה התבססה בריה"מ בקיץ 1941 תוכננה ב-1938 והשתלה באופן מלאכותי על השטחים החדשים בגבולה המערבי. התוכנית הזאת התעלמה משיטות הלחימה ומהיכולות המוכחות של האויב הצפוי. יתר על כן, כשפלו הגרמנים טרם הושלם תהליך פירוט התוכנית מהרמה של תוכנית מטכ"ל לתוכניות מפורטות של הרמות הזוטרות.

**תוצאות המערכה האמיתית היו זהות לתוצאות משחק המלחמה: הכוחות הסובייטיים במזרח פולין נעקפו, כותרו והושמדו. פבלוב, שהובס במציאות כפי שהובס במשחק, הוצא להורג בפקודת סטלין**



### הצעת ז'וקוב להנחית מכה מקדימה

ב-15 במאי 1941 הציע הרמטכ"ל ז'וקוב להנחית מכה מקדימה על הגרמנים.<sup>20</sup> תוכניתו כללה התקפות מוגבלות בצפון פולין כדי לרתק את הגרמנים, ואילו המאמץ העיקרי אמור היה להיות בדרום פולין: לאחר חדירה לעומק השטח אמור היה הצבא האדום לפנות צפונה ולהשמיד את הכוחות הגרמניים שם. ז'וקוב העריך שהצבא האדום יהיה מוכן להנחית את המכה הזאת לקראת אמצע יולי 1941 ויזדקק ל-152 דיוויזיות כדי להביס את 112 הדיוויזיות הגרמניות. סטלין דחה את ההצעה, כנראה מתוך תקווה שיוכל לדחות את העימות בין בריה"מ לגרמניה למועד מאוחר יותר.<sup>21</sup> אך גם הסכמה של סטלין לא הייתה משנה דבר: הגרמנים פלשו לבריה"מ ב-22 ביוני, שלושה שבועות וחצי לפני המועד שהציע ז'וקוב למתקפת המנע. לימים הודה ז'וקוב שלאור פער האיכות בין הצבא האדום לצבא גרמניה סביר להניח שהמתקפה המוצעת הייתה נכשלת ואפילו הייתה מקילה על הגרמנים במתקפתם שלהם.

### הכנת הכוחות

ב-1937 הוכרזה - במסגרת תוכנית החומש הכלכלית השלישית<sup>22</sup> - תוכנית רב-שנתית (לשנים 1938-1942) להתעצמות הצבא האדום.

### כוח אדם

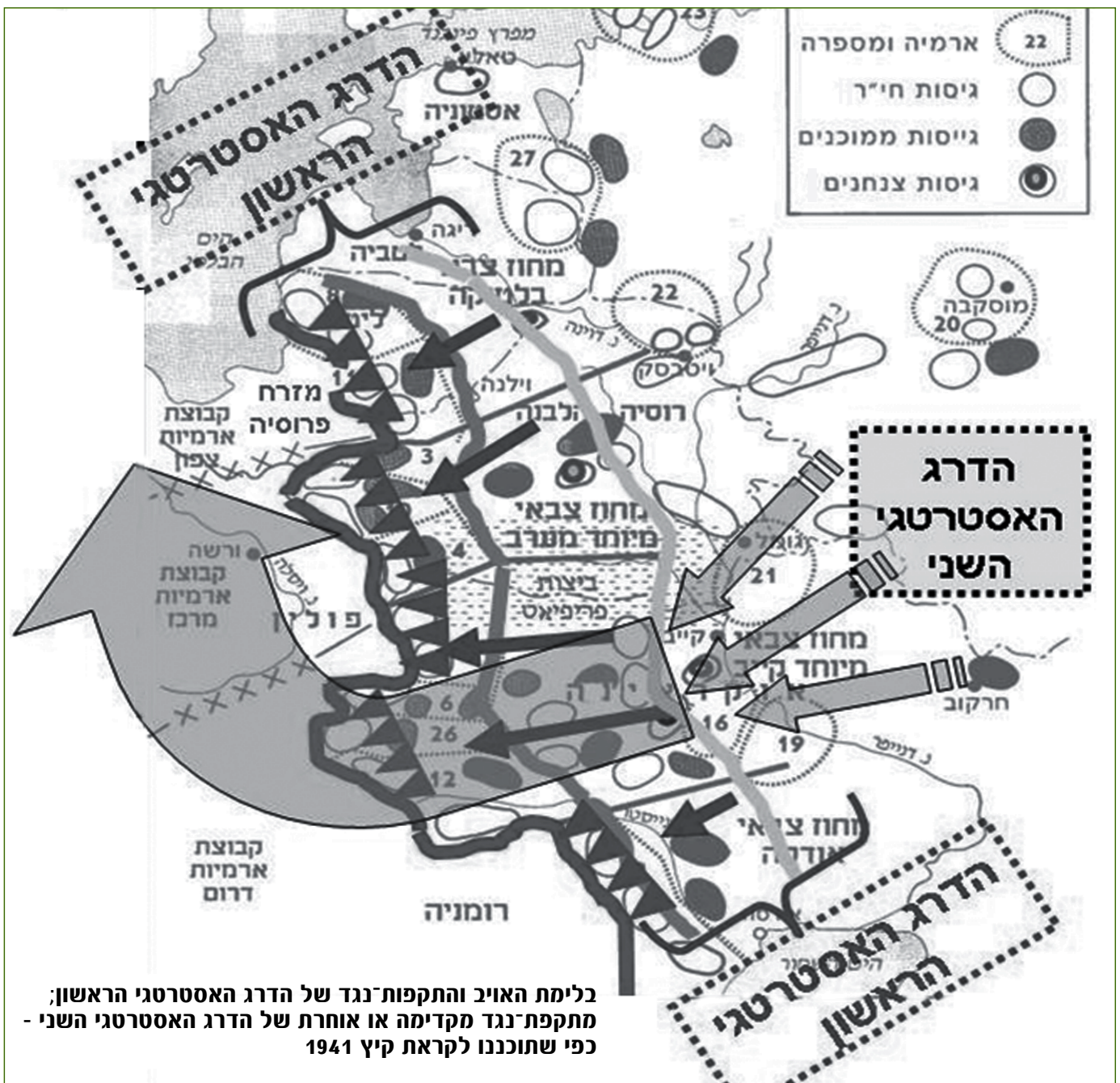
ב-1 בינואר 1938 שירתו בצבא האדום כ-1.5 מיליון חיילים, ועד ספטמבר 1939 גדל מספר המשרתים - בעקבות חוק השירות הצבאי שהונהג - לכ-1.8 מיליון חיילים, כלומר תוספת של כ-300 אלף חיילים בשנה וחצי.<sup>23</sup> ראשי הצבא האדום לא הסתפקו בכך, וב-1 בספטמבר 1939 הורחב היקף הגיוס לשירות חובה ואף הוארך לשלוש שנים בכוחות היבשה, לארבע שנים בחיל האוויר ובמשמר הגבול ולחמש שנים בחיל הים. כדי לייצל את השליטה במתגייסים ולקצר את הליכי הגיוס חולקה בריה"מ ל-16 מחוזות צבאיים במקום ל-12,<sup>24</sup> והליכי הגיוס עצמם יועלו, עוצבות מרחביות ואתניות בוטלו, וכוח האדם שלהן הועבר למאגר המרכזי של הצבא האדום. בספטמבר 1939, לאחר התקרבות צבא גרמניה לגבול בריה"מ בעקבות חלוקת פולין, החלו הסובייטים בגיוס חשאי הדרגתי של אנשי מילואים. הצעדים האלה נשאו את הפרי המבוקש. כעבור שנה וחצי, בדצמבר 1940, כבר מנה הצבא האדום כ-4.2 מיליון חיילים.<sup>25</sup> אחר כך האטו הסובייטים את הקצב כדי "לעכל" את הגיוס הענקי זה. במאי 1941, לאור מידע מודיעיני שהמתקפה הגרמנית הולכת וקרבה, הוחלט לגייס חיילי מילואים נוספים להשלמת מצבותיהן של כ-100 דיוויזיות ותיקות וחדשות. ב-22 ביוני 1941, היום שבו החלה הפלישה הגרמנית, מנה הצבא האדום קרוב ל-5 מיליון חיילים.<sup>26</sup> לשם השוואה, כוחות הפלישה הגרמניים מנו כ-3,050,000 חיילים.

### אמצעי הלחימה

בסדרה של תוכניות חומש במהלך שנות ה-20 וה-30 הושם דגש על פיתוח התעשייה הצבאית. כתוצאה מכך, בעוד התפוקה הכוללת של התעשייה הסובייטית גדלה ב-13% בממוצע, גדלה תפוקת התעשייה הצבאית ב-39%.<sup>27</sup> מתחילת 1939 ועד סוף 1941 הכפילה התעשייה הסובייטית את ייצור הטנקים ושילשה את ייצור התותחים.<sup>28</sup> ב-1939 החלה בנייתם של תשעה מפעלים חדשים לייצור מטוסים ושל שבעה מפעלים חדשים לייצור מנועים למטוסים, וב-1940 הוסבו פסי ייצור בשבעה מפעלים אזרחיים לייצור מטוסים צבאיים. ב-1940 גדל ייצור המטוסים הצבאיים בכ-70% בהשוואה ל-1939.<sup>29</sup>

בעודם מגדילים את כושר הייצור עסקו הסובייטים גם במאמץ להרחיק את התעשייה הצבאית שלהם מאזורים שעלולים להיכבש או להיפגע במלחמה. בחודשים ינואר, פברואר ומרץ 1941 בלבד הועברו מזרחה יותר מ-1,360 מפעלים, רובם צבאיים. נראה שהמפעלים לייצור תחמושת והמפעלים לייצור טנקים עברו ברובם לאזור הרי אורל עוד לפני המתקפה הגרמנית. כמו כן נבנו במזרח מאות מפעלים חדשים.<sup>30</sup> כאשר פלשו הגרמנים, כבר היו בהרי אורל המפעלים הגדולים בעולם לייצור טנקים ותחמושת. אך למרות המאמצים האלה רוב התפוקה של התעשייה הצבאית הסובייטית ויותר משליש מחומרי הגלם עדיין יוצרו במערב בריה"מ.<sup>31</sup>

ב-1 ביוני 1941, שלושה שבועות לפני הפלישה הגרמנית, היו בצבא האדום 23,106 טנקים ותותחי סער.<sup>32</sup> כ-7,000 מכלל הטנקים הסובייטיים יוצרו מאז ינואר 1939 - מהם 1,861 מדגמים חדשים (T-34, K-1), והיתר מדגמים ישנים. ה-T-34 וה-K-1 היו הטנקים הטובים בעולם מבחינת עוצמת האש, המיגון והניידות ועמדו בשורה



### התוכנית הסובייטית למתקפת נגד

בלבד. זוהי תדירות תקלות שמחייבת ליווי צמוד של חלפים ושל מכונאים. נראה שייצור הטנקים החדשים בא על חשבון ייצור חלקי חילוף לטנקים הקיימים במערך. ביום הפלישה עמדו לרשות הארמיות הסובייטיות שבחזית כ-12 אלף טנקים ותותחי סער לעומת כ-3,350 טנקים ותותחי סער שעמדו לרשות הכוחות הגרמניים הפולשים. גם המאמץ להגדיל את צי המטוסים של חיל האוויר נשא פרי.<sup>35</sup> לא מצאתי נתונים מפורטים על שיעור הגידול, אולם ביום הפלישה היו בידי כוחות האוויר הסובייטיים 20,978 מטוסים מכל הסוגים, מהם 3,719 מטוסים מדגמים חדשים שהיו שווים באיכותם לחדשים

אחת עם הטנקים הטובים ביותר מבחינת אמינותם המכנית.<sup>33</sup> עד פרוץ המלחמה הועברו ליחידות השריון 1,475 טנקי T-34, KW-1, חלקם רק במהלך מאי ויוני 1941, כך שככל הנראה לא הספיקו להכשיר את הצוותים בטרם תקפו הגרמנים.<sup>34</sup> גם חלק מדגמי הטנקים הישנים יותר היו עדיפים על רוב הטנקים הגרמניים בסגולותיהם הטכנו-טקטיות, אבל רובם סבלו מאמינות מכנית נמוכה. 18,691 מהטנקים של הצבא האדום הוגדרו כשירים לחימה, והאחרים נזקקו לשיפוץ. אולם גם בטנקים הכשירים היו בעיות: הזמן הממוצע בין תקלות במנועי הטנקים הישנים עמד על כארבע שעות עבודה



**מימין: T-34 דגם B משמאל: KW-1 דגם B | 1,861 טנקים מהדגמים המתקדמים האלה עמדו לרשות הצבא האדום ביוני 1941**

נאלצו הסובייטים להעביר להם את רוב משאיותיהן של דיוויזיות הרגלים.<sup>37</sup> הם אומנם תיכננו להשלים לפחות חלק מהחוסרים באמצעות גיוס כלי רכב אזרחיים, אך הגיוס הזה החל רק אחרי פרוץ המלחמה, כך שרוב היחידות בחזית לא קיבלו את ההשלמות שנזקקו להן לפני שהותקפו על ידי הגרמנים.

מחסור עצום היה גם בתחום התקשורת. לא היו די מכשירי קשר אלחוטיים, ולכן, לדוגמה, מג"די טנקים יכלו לדבר עם מפקדי הפלוגות שלהם, אבל מפקדי פלוגות הטנקים נאלצו לפקד על אנשיהם באמצעות דגלים או בשיטת "עקוב אחרי". המצב בחיל הרגלים היה קשה עוד יותר: תקשורת בין יחידות רגלים לבין יחידות התותחים המסייעות להן נעשתה באמצעות רשת טלפונים שצריך היה לפרוס בכל פעם מחדש, אולם לא היו די מכשירים לכל היחידות, וגם כמות חוטי הטלפון הייתה מוגבלת.

### עוצבות לוחמות

ביוני 1938 מנה הצבא האדום כ-140 דיוויזיות (מהן כ-45 דיוויזיות מלאות, כ-60 שלדיות וכ-35 דיוויזיות מרחביות) ומספר לא ידוע של חטיבות עצמאיות.<sup>38</sup> בחתך חילי נמנו 106 דיוויזיות רגלים, 32 דיוויזיות פרשים וארבעה קורפוסי טנקים בסדר גודל אוגדתי.<sup>39</sup> על תקני כוח האדם הסדיר בדיוויזיות האלה יש נתונים סותרים. על פי רוב המקורות, ב-1938 מנתה דיוויזיה מלאה כ-19 אלף חיילים, וב-1940 צומצם התקן הזה לכ-14,500 חיילים. דיוויזיות שלדיות הוחזקו בארבע רמות איוש: 12 אלף חיילים סדירים, 9,000 חיילים סדירים, 6,000 חיילים סדירים ו-3,600 חיילים סדירים.<sup>40</sup> בעת מלחמה תוכנן להשלים את מצבות הדיוויזיות השלדיות לתקן של דיוויזיות מלאות באמצעות אנשי מילואים.

בספטמבר 1939 צומצם סדר הכוחות לכ-130 דיוויזיות, מהן 32 מלאות ו-98 שלדיות. הדיוויזיות המרחביות פורקו, וחייליהן פוזרו בין הדיוויזיות המלאות והשלדיות. מספר דיוויזיות הרגלים צומצם ל-96, ומספר דיוויזיות הפרשים - ל-30.<sup>41</sup> בעקבות חלוקת פולין עם גרמניה

שבמטוסים הגרמניים. המטוסים האלה מוינו לפי שלושה מצבי כשירות: 13,211 מטוסים מוכנים לקרב, 3,291 מטוסים כשירים, והשאר - לא כשירים. לשם השוואה, כוחות הפלישה הגרמניים הסתייעו בכ-2,700 מטוסים מכל הסוגים.

תוספת הטנקים והמטוסים מתגמדת ביחס למאמץ שהושקע בהתאם למסורת הרוסית במשך מאות שנים - בהעצמת חיל התותחנים. חיל התותחנים היה אחראי גם ללחימה נגד טנקים ונגד מטוסים. ב-1937 עמדו לרשות החיל הזה כ-9,200 תותחי שדה ומספר לא ידוע של תותחים נגד טנקים ותותחים נגד מטוסים. ערב

**אחד הלקחים ממעורבות כוח המשלוח הסובייטי במלחמת האזרחים בספרד (1936-1939) היה שהפעלה מרוכזת של עוצבות טנקים גדולות אינה יעילה וכי עדיף לפזר את הטנקים ביחידות קטנות תחת פיקוד עוצבות הרגלים**



הפלישה הגרמנית היו בידי הסובייטים 38,483 תותחים ארטילריים ו-53,845 מרגמות, כ-15,500 תותחים נגד טנקים ו-9,785 תותחים נגד מטוסים. בסך הכל היו להם 117,581 תותחים ומרגמות מכל הסוגים.<sup>36</sup> בערך חצי מהתותחים האלה יוצרו בשנים 1939-1940 ובמחצית הראשונה של 1941! לשם השוואה, כוחות הפלישה הגרמניים כללו כ-35 אלף תותחים ומרגמות מכל הסוגים.

קצב הייצור של מערכות הנשק החדשות בא על חשבון מערכות עזר. לסובייטים חסרו במיוחד משאיות. במאי 1940 נרשם חוסר של כ-108,000 משאיות לעומת התקנים. להשלמת החוסרים בדיוויזיות הטנקים ובדיוויזיות הממונעות וכדי לתגבר את כוחות הבינוי שעבדו בקצב מזורי לבנות ביצורים ותשתיות צבאיות חדשות במזרח פולין



החלו לגייס אנשי מילואים נוספים להשלמת המצבות של הדיוויזיות השלדיות ולהקמת דיוויזיות חדשות.

אחד הלקחים ממעורבות כוח המשלוח הסובייטי במלחמת האזרחים בספרד (1936-1939) היה שהפעלה מרוכזת של עוצבות טנקים גדולות אינה יעילה וכי עדיף לפזר את הטנקים ביחידות קטנות תחת הפיקוד של עוצבות הרגלים. אי לכך פורקו בנובמבר 1939 קורפוסים הטנקים, וחטיבות הטנקים שלהם פוזרו בין קורפוסים הרגלים. הייתה אומנם כוונה לדון במבנה חלופי למבנה שכשל בספרד, אך עקב המלחמה נגד פינלנד (נובמבר 1939 - מרס 1940) נדחה הדיון לקיץ 1940.<sup>42</sup> בינתיים, במאי-יוני 1940 פלשו הגרמנים לצרפת. לאחר עיון בהישגי העוצבות המשוריינות הגרמניות בצרפת הוסק שהלקחים מהמלחמה בספרד היו שגויים, והוחלט להקים תשעה קורפוסים ממוכנים שכל אחד מהם יכלול: שתי דיוויזיות טנקים ודיוויזיית רגלים ממונעת אחת.<sup>43</sup>

עד דצמבר 1940 כבר גדל המספר הכולל של הדיוויזיות בצבא האדום ל-206: 152 דיוויזיות רגלים, 26 דיוויזיות פרשים, 18 דיוויזיות טנקים ו-10 דיוויזיות של רגלים ממונעים.<sup>44</sup> את דיוויזיות הטנקים החדשות הקימו על בסיס עוצבות הפרשים שבוטלו ועל בסיס חטיבות הטנקים העצמאיות.<sup>45</sup> במהלך אביב 1941 הוגבר הקצב המדהים ממילא של הקמת הדיוויזיות החדשות, וערב הפלישה הגרמנית עמד

## לאחר שהסובייטים חקרו את המסקנה ששפיקדי הארמיות בצרפת הם הגיעו לחטיבות נ"ט שכל אחת מהן תוכל לבלום לבדה התקפה של דיוויזיה משוריינת גרמנית



סדר הכוחות הכולל על 303 דיוויזיות - 222 מבצעיות ו-81 בהקמה: 196 דיוויזיות רגלים, 13 דיוויזיות פרשים, 61 דיוויזיות טנקים, 31 דיוויזיות של רגלים ממונעים ושתי דיוויזיות שהסוג שלהן אינו ידוע.<sup>46</sup> כל הדיוויזיות האלה היו מאוגדות ב-95 קורפוסים, ואלה היו מאוגדים ב-28-30 ארמיות: 22 ארמיות ממערב למוסקבה, 2 ארמיות ממזרח למוסקבה ו-4 עד 6 ארמיות במזרח הרחוק.<sup>47</sup> לשם השוואה, כוחות הפלישה של הגרמנים ושל בעלי בריתם מנו כ-175 דיוויזיות:<sup>48</sup> 17 דיוויזיות משוריינות, 13 דיוויזיות ממונעות, 3 עוצבות על-חטיבתיות ממונעות, 152 או 153 דיוויזיות רגלים ודיוויזיית פרשים אחת.<sup>49</sup> ב-144 מהדיוויזיות המבצעיות שהיו ערוכות במחוזות הצבאיים המערביים עמדה מצבת כוח האדם על כ-8,400 עד כ-12 אלף חיילים<sup>50</sup> במקום כ-14,500 על פי התקן המלא. פערים גדולים עוד יותר בין המצבה לתקן היו ב-19 דיוויזיות רגלים, שבכל אחת מהן היו רק 5,000 עד 6,000 חיילים, וב-7 דיוויזיות פרשים, שבכל אחת מהן היו רק 6,000 חיילים.<sup>51</sup> ברוב דיוויזיות הרגלים עמד מצאי אמצעי

הלחימה על כ-80% עד 90% מהתקן, אך מצאי כלי הרכב היה רק 25% עד 30% מהתקן.<sup>52</sup>

קצב ייצור הטנקים לא עמד בקצב של הקמת עוצבות הטנקים, ולכן הועברו אליהן גדודי הטנקים של דיוויזיות הרגלים.<sup>53</sup> ביום הפלישה היו רק 2 קורפוסים ממוכנים שלרשותם עמדו 100% מתקן הטנקים. ב-3 קורפוסים ממוכנים עמדו מצבות הטנקים על כ-80% מהתקן, ב-3 קורפוסים ממוכנים נוספים עמדו מצבות הטנקים על 50% עד 70% מהתקן, ב-7 קורפוסים ממוכנים עמדו מצבות הטנקים על 30% עד 50% מהתקן וב-14 קורפוסים ממוכנים נוספים עמדו מצבות הטנקים רק על 10% עד 25% מהתקן.<sup>54</sup>

לטענת היסטוריונים סובייטים, רק ארבעה מהקורפוסים הממוכנים היו כשירים לקרב<sup>55</sup> - כנראה משום ששיעור הטנקים המקולקלים היה גבוה. בכל הקורפוסים הממוכנים, כולל אלה שמצבת הטנקים שלהם הייתה מלאה, היו פחות מ-50% מהמשאיות, מגוררות התותחים ומשאר כלי הרכב הרכים שלהם נזקקו. כמו כן סבלו כל הקורפוסים ממחסור בצידוד קשר ובחלקי חילוף. בתוכנית המגננה תוכנן להשלים את מצבות כלי הרכב הרכים של הדיוויזיות המוצבות במחוזות הצבאיים שליד הגבול עם גרמניה באמצעות כ-600 אלף כלי רכב וכ-12 אלף טרקטורים (לגירית תותחים) ממפעלים ממשלתיים. אולם כיוון שהגיוס הכללי הוכרז רק לאחר תחילת המתקפה הגרמנית, לא הגיעו כלי הרכב האלה לתעודתם.<sup>56</sup>

מאז שנות ה-20 היה הצבא האדום הגורם המוביל בעולם בפיתוח העוצבות המוטסות. ב-1 ביוני 1938 כבר עמדו לרשותו 6 חטיבות מוטסות (יותר מאשר לכל שאר צבאות אירופה ביחד!), בסוף 1940 כבר היו לו 12 חטיבות מוטסות ובאביב 1941 נוספו לו עוד 4 חטיבות. באותה העת אוגדו החטיבות ב-5 קורפוסים<sup>57</sup> ללא מפקדות דיוויזיוניות. בכל קורפוס היו 8,000 עד 9,000 חיילים.

לאחר שהסובייטים חקרו את המתקפה הגרמנית בצרפת הם הגיעו למסקנה ששפיקדי הארמיות ומפקדי החזיתות (אגדי ארמיות) זקוקים לחטיבות נ"ט שכל אחת מהן תוכל לבלום לבדה התקפה של דיוויזיה משוריינת גרמנית.<sup>58</sup> התקן של כל חטיבה כזאת כלל 120 תותחים וכן גדוד הנדסה שמסוגל לחפור מכשולים נגד טנקים ולהניח שדות מוקשים נגד טנקים ונגד אדם. באפריל 1941, לאחר הצגת תורה מגובשת להפעלתן, אושרה הקמת 10 חטיבות כאלה. עד יום הפלישה הוקמו חלקית 3 חטיבות נגד טנקים (המצבות היו רבע עד שליש מהתקן), ו-7 חטיבות רק החלו להתארגן.

### הכשרה ואימונים

במרס 1940 דן הפוליטביורו בתוצאות המלחמה שהסתיימה בפינלנד. אחד הלקחים המרכזיים היה שהצבא האדום הפגין רמת מיומנות נמוכה מאוד. מפקד בכיר אחד, טימושנקו, טען שרמת התפקוד הייתה כה לקויה, עד כי נדרשת הכשרה מחדש של הצבא.<sup>59</sup> במאי 1940 הודח שר ההגנה וורושילוב, וטימושנקו מונה במקומו. בעת ההחלפה נכתב דו"ח מסכם שקבע כי הצבא האדום הוא חסר הכשרה, חסר תורה וחסר ארגון, סובל ממחסור חריף בכוח אדם (לדוגמה, מחסור של 21% במספר הקצינים לעומת התקנים) ובציוד. כמו כן צוין שרבים מהחיילים ומהקצינים לא עברו הכשרה מתאימה



לתפקידיהם, כ־3 מיליון אנשי מילואים לא עברו שום הכשרה, ורבים מהחיילים הם בני מיעוטים שאינם דוברים רוסית ולכן המפקדים אינם מסוגלים לתקשר איתם כדי להכשירם או להפעילם. הדו"ח קבע שתוכניות ההכשרה והאימונים שבלוניות, לא תואמות את דרישות שדה הקרב, ואפילו בתוכניות האלה לא עומדים. כתוצאה מכך רמת המיומנות בכל התחומים נמוכה מאוד - החל משדאות בסיסית, עבור דרך תרגולות הלחימה כגון פריצת מכשולים או תנועה אחרי מסך אש מתגלגל וכלה בחשיבה טקטית לתכנון הגנה או התקפה ושיתוף פעולה בין־חילי ובין־זרועי.

ב־16 במאי 1940 הוצאה פקודת הדרכה חדשה שבה הושם דגש על התאמת האימונים למציאות של שדה הקרב - ובמיוחד לקראת המלחמה הממששת ובאה עם גרמניה. בבסיס הפקודה החדשה עמדה הסיסמה "למדו את החיילים אך ורק את אשר הם חייבים לדעת במלחמה".<sup>60</sup> התוכנית הייתה קשה וקפדנית, והיו אף מי שהגדירה אכזרית. ברמת הפרט הושם בה דגש רב על בניית כושר גופני ועל ניהול קרבות פנים אל פנים. קצין רגלים אחד סיפר בזיכרונותיו על אימונים שכללו תרגילים בהתחפרות בקצב מטורף, מסעות בני 100 ק"מ תחת שמש לוהטת ובמשמעת דרקונית. לדבריו, ביחידתו היו חיילים שלא עמדו בלחץ והתאבדו.<sup>61</sup>

אימונים טקטיים תוכננו להתנהל ביום ובלילה ובכל מזג אויר. מפקדים נדרשו ללמוד להפעיל כוחות רב־חיליים משולבים (תחום שבו נחשפו ליקויים בולטים במלחמה נגד פינלנד) בכל צורות הקרב, ובמיוחד בהסתערות על יעדים מבוצרים. הושם דגש על פעילות סיור ועל שימוש נכון בתוואי הקרקע הן בהתקפה והן בהגנה. מאמץ ניכר

## ב־16 במאי 1940 הוצאה פקודת הדרכה חדשה שבה הושם דגש על התאמת האימונים למציאות של שדה הקרב - ובמיוחד לקראת המלחמה הממששת ובאה עם גרמניה



הושקע בשיפור הפיקוד והשליטה בלחימה ברמות הדיוויזיה ומטה, שבהן הובחנה נטייה לאבד את השליטה תוך כדי קרב עד כדי כך שהתקפות עוצבתיות התפררו לפעולות בלתי מאורגנות של יחידים או של יחידות קטנות בלבד.<sup>62</sup>

אולם בניגוד להשקעה המרובה בהכשרת יחידות הרגלים, הרי שיתר החילות הקרביים זכו לאימון חלקי בלבד. מעט מאוד משאבים (תחמושת ושעות מנוע) הוקצו לאימוני השריון והתותחנים. בפרוץ המלחמה היו יחידות שריון ויחידות תותחנים רבות שטרם קיימו אימונים באש חיה, ונהגי טנקים רבים לא הספיקו לנהוג יותר משעה אחת בלבד - ומזה אפשר להסיק שיחידותיהם לא קיימו תרגילים טקטיים עם הכלים.<sup>63</sup> על-פי ז'וקוב, בראשית 1941 עדיין לא קיים אימון באש ליחידות תותחני השדה של הדיוויזיות ושל הקורפוסים וגם לא ליחידות התותחנים נגד מטוסים. במהלך האביב החלו דיוויזיות

וקורפוסים של ארמיות החיפוי לשלוח את יחידות התותחנים שלהם לאימון במטווחים רחוקים מהגבול. ז'וקוב תולה בכך את הסיבה שכאשר פלשו הגרמנים ביוני 1941 רבים מהקורפוסים ומהדיוויזיות בארמיות החיפוי נתפסו ללא יחידות התותחנים שלהם.<sup>64</sup>

הכשרת מפקדים הייתה בעיה נפרדת וקשה במיוחד. כתוצאה מהטיהורים נותר הצבא האדום כמעט ללא קצונה בעלת הכשרה. חיסולה של הקצונה הבכירה חייב לקדם קצינים זוטרים רבים אשר לדברי ז'וקוב "לא היו בשלים עדיין בתחומי הטקטיקה, הפעולה המערכתית ועבודת המטה".<sup>65</sup> בתום שנת הטיהורים הראשונה היו 60% ממפקדי עוצבות הרגלים, 45% ממפקדי עוצבות הטנקים ו־25% ממפקדי יחידות האוויר של הצבא האדום קצינים חסרי ניסיון שקודמו כדי למלא את הפער שנוצר בשורות הפיקוד.<sup>66</sup> בדיקה מדגמית בסתיו 1940 גילתה שמבין 225 מפקדי חטיבות רגלים, 200 סיימו רק קורס לקצינים זוטרים, ועוד 25 עברו הכשרות מתקדמות יותר, אבל אפילו אחד מהם לא הוכשר לפקד על חטיבה. ביניהם היו מפקדים שקודמו בתוך שנתיים מפיקוד על פלוגה לפיקוד על חטיבה!

כדי לתקן את המצב הזה הועברו השתלמויות מזורזות רבות על עבודת מטה ועל לקחים שהופקו מהכישלונות במלחמה נגד פינלנד. נוסף על כך, בתרגילי היחידות הושם דגש רב על תפקוד המפקדים ומטותיהם. תוכניות הלימודים בבתי הספר לקצינים שונו כדי להדגיש תרגילים בשדה ובניית כושר פיקוד ושליטה של הקצינים המתלמדים על יחידותיהם לעתיד.<sup>67</sup> עם זאת, כפי שהוכח בחודשים הראשונים של המתקפה הגרמנית, בזמן שניתן להם לא הצליחו רוב המפקדים להטמיע את המיומנויות הדרושות לתפקידיהם החדשים.

לקראת סוף 1940, לאחר שהסתיימה עונת אימוני השדה, הועבר הדגש לאימון הקצונה הבכירה. במחצית השנייה של דצמבר 1940 כונסו הקצינים הבכירים (מרמת מפקד קורפוס ומעלה) במוסקבה לסיכום שנת האימונים 1940 ולדיון בשנת האימונים שלאחר מכן, להשתלמות תורתית (הרצאות ודיונים על אופי המתקפה והמגננה, אופן הפעלת הקורפוס והדיוויזיה, משימות זרוע האוויר והמערכה להשגת עליונות באוויר<sup>68</sup>) ולניהול שני משחקי מלחמה שבהם נבחנו תוכניות המגננה, ותורגלו המפקדים ומטותיהם (מפקדי המחוזות ומטותיהם וייתכן שגם מפקדי הארמיות ומטותיהם).

משחקי המלחמה, שבהם נבחנו תוכניות המגננה, היו הזדמנות לבחון ולאמן את הקצונה הסובייטית הבכירה. התוצאות לא היו מעודדות: הקצינים הבכירים הצעירים הפגינו במשחקים האלה את חוסר ניסיונם, ואילו המפקדים הוותיקים יותר בסך הכול "שרדו".<sup>69</sup> "האופקים המערכתיים־אסטרטגיים של רבים מבין המפקדים הבכירים היו רחוקים משלמות, ונדרשה עבודה מיידית, שקדנית וקפדנית כדי לחדד את יכולתם בתחום של אמנות הפיקוד, השליטה וההובלה של עוצבות גדולות ולשליטתם המעמיקה יותר באופיים של מבצעים רחבי היקף, ארגונים, תכנונם וביצועם בפועל".<sup>70</sup>

### הכנת הקרקע

תורת המערכה הסובייטית שמה דגש על הכנת הקרקע במרחב הלחימה: ביצורים, כבישים, דרכים ומסילות ברזל, מחנות, מצבורים, שדות תעופה ומערכות של תקשורת קווית.



**מצדית בקו סטלין חמושה בתותחים נגד טנקים (צולמה על ידי הגרמנים לאחר שכבשו אותה) | קו סטלין הוא הכינוי המקובל למערכת הביצורים שכנו הסובייטים בגבולם הישן עם פולין**

## קו סטלין

קו סטלין הוא הכינוי המקובל למערכת הביצורים שבנו הסובייטים בגבולם הישן עם פולין.<sup>71</sup> השימוש במונח "קו" מטעה, משום שלא מדובר היה בקו רציף לכל אורך הגבול, אלא באוסף של מרחבים מבוצרים, שהיו מופרדים זה מזה: בין מרחב מבוצר אחד לאחר הפרידו עשרות קילומטרים. בניית הקו החלה ב-1927 או ב-1928, ועד קיץ 1939 הושלמה במידה זו או אחרת בנייתם של 22 מרחבים מבוצרים בחזית ובעומק. המטרה המרכזית להקמתם הייתה להגן על ערים ועל צירי חדירה מרכזיים לתוך בריה"מ שחסרו הגנה טבעית. מספר הערים במערב בריה"מ לא היה רב, אך חשיבותן הייתה רבה, שכן הן שימשו מרכזי תעשייה, תחבורה ושליטה פוליטית. ממדיו של כל מרחב מבוצר הותאמו לצרכים הטקטיים בגזרתו: רוחב חזית שנע בין 50 ק"מ ל-140 ק"מ ועומק של כמה עשרות קילומטרים. לפחות אגף אחד של כל מתחם מבוצר נשען על מכשול טבעי, כגון ביצות הפריפיאט או נהרות גדולים.

המבנה הפנימי של כל מרחב מבוצר הותאם למרחב הטופוגרפי שעליו הגן, אך כולם נבנו על פי אותם העקרונות: תחילה נתקל האויב ברצועת אבטחה<sup>72</sup> שעומקה בין 10 ל-12 ק"מ, וצפיפות המכשולים והמוצבים בה הייתה נמוכה. משימת הכוחות במרחב הזה הייתה לגלות את האויב, להטריד אותו ולעכב אותו כדי לאפשר לכוחות

במערך העיקרי להתארגן ולהתכונן לבואו. לאחר מכן נתקל האויב במערך ההגנה העיקרי, שעומקו 3-4 ק"מ. מערך ההגנה העיקרי חולק לאזורי הגנה גדודיים, שבכל אחד מהם נערך גדוד מקלעים אחד. כל אזור הגנה גדודי כלל 3-5 מתחמים מוגנים.<sup>73</sup> כל מתחם מוגן כלל כמה מוצבים - בדרך כלל מצדית או עמדה מבוטנת שבהם הותקנו כמה מקלעים. בכ-10% מהמוצבים היו גם תותחים נגד טנקים.<sup>74</sup> המוצבים מוקמו כדי לשלוט על נתיבי התחבורה העיקריים בגזרתם. מתחם מוגן טיפוסי כיסה גזרה שרוחבה 3.5-6 ק"מ, ועומקה 1.5-3 ק"מ. בין המתחמים הפרידו 5-8 ק"מ בממוצע, שבהם הוכנו ביצורי שדה לקליטת כוחות נוספים.

כל 22 המרחבים המבוצרים שנבנו עד 1939 כללו בין 4,250 ל-4,300 מוצבים.<sup>75</sup> בהתאם לתוכנית אויש כל מרחב בשני גדודי מקלעים, ולאחר גיוס המילואים אמור היה להיות מתוגבר עוד ב-4-5 גדודי מקלעים, בתותחים נוספים נגד טנקים וכמובן בכוחות הרגלים המופקדים על הגזרה.<sup>76</sup>

בנובמבר 1939, לאחר כיבוש פולין, הופסקה העבודה על קו סטלין, והוחלט לפרקו. יחידות הבינוי הועברו לשטחים שנכבשו במזרח פולין כדי לבנות את התשתית הצבאית החסרה במרחב הזה, ובמקביל תיכננו קו ביצורים חדש בהתאם לגבול החדש. הציוד שבמוצבים (מקלעים, תותחים, ציוד אופטי, תחמושת, מערכות טלפון, מסנני



## חוליות רגלים של הצבא האדום חמושות ברוכים נגד סנקים בקוטר 14.5 מ"מ | בניגוד להשקעה המרובה בהכשרת יחידות הרגלים, הרי שיתר החילות הקרביים זכו לאימון חלקי בלבד

של המחוז הצבאי ביילורוסיה: "הסיור גרם לנו צער רב. ראינו עד כמה פחתה יכולתנו לבצע ריכוזים ופריסות אסטרטגיים של כוחותינו".<sup>81</sup> רק יתרון אחד היה לאזורים החדשים שסופחו לבריה"מ: הם כמעט שלא השתנו מאז ראשית המאה, כך שניתן היה להשתמש במפות הקיימות מלפני מלחמת העולם הראשונה ולוותר על מיפויים מחדש של האזורים האלה.

במהלך סתיו 1939 ואביב 1940 התמקדו המפקדים הסובייטים במציאת פתרונות מגורים לכוחות הגדולים שנעו מערבה, בבניית מרכזי תחזוקה, במציאת שטחים מתאימים לאימונים ובבניית המתקנים הדרושים בהם. תחילה נערכו היחידות במקומות שבהם מצאו מגורים סבירים ולא במקומות שבהם היו צריכים להיערך לפי שיקולים מבצעיים. כך, לדוגמה, חנו שתי דיוויזיות של ארמיה 4 בעיר ברסט, כמה מאות מטרים בלבד מהמוצבים הגרמניים, ושם גם מוקם בית החולים של הארמיה.<sup>82</sup> במקביל הוצגו לסטלין שלוש חלופות בסיסיות לבניית מערך הביצורים החדש:<sup>83</sup>

1. להמשיך לראות בקו סטלין את קו ההגנה העיקרי ולהתייחס לשטחים החדשים כאל רצועת אבטחה עמוקה במיוחד. לפי החלופה הזאת אמורים היו להיערך בשטחים החדשים כוחות קטנים בלבד, וכן אמורים היו להיבנות בהם רק ביצורים מעטים.

אוויר נגד חומרים כימיים ועוד) הוצא מהם ונשלח לאחסון. רוב היחידות שאיישו את המרחבים פורקו, וחייליהן פוזרו בין יחידות אחרות.<sup>77</sup>

סקר שנערך באפריל 1941 בשישה מרחבים מבוצרים העלה שהטיפול בצידוד לקה בחסר, חלקו אוחסן בצורה לא נאותה וניזוק, וחלקו הושאר במוצבים ללא השגחה וללא טיפול והחליד או נרקב במקום.<sup>78</sup> הרמטכ"ל הורה להשמיש מחדש את קו סטלין ולהקים מחדש גדודי מקלעים כדי לאייש את המרחבים המבוצרים ברמה של כ-30% מהתקן,<sup>79</sup> אולם השיקום לא הושלם בטרם פלשו הגרמנים.

### קו מולוטוב

בשטחים החדשים שצורפו לבריה"מ ב-1939 וב-1940 - מזרח פולין, הארצות הבלטיות וחבליה הצפוניים של רומניה - לא היו התשתיות הצבאיות הדרושות לצבא האדום: לא היו שם מחנות לשיכון היחידות, מערכות הכבישים היו דלילות ולא הספיקו להיקפי התחבורה הדרושים, מסילות הרכבת הפולניות לא התאימו לרכבות הסובייטיות,<sup>80</sup> שדות התעופה המעטים חסרו מסלולי בטון, ולכן ניתן היה להשתמש בהם רק בחודשי הקיץ, ולא היו שם ביצורים כלשהם. לאחר סיור באזורים החדשים אמר ראש מחלקת המבצעים



2. לבנות קו הגנה עיקרי חדש במרחק של 25-50 ק"מ מהגבול החדש וכך לצמצם את חשיפת הכוחות הסובייטיים לתצפיות גרמניות.

3. לבנות קו הגנה עיקרי חדש בצמוד לגבול עצמו.

סטלין בחר בחלופה האחרונה. בקיץ 1940 החלה בניית 11 המרחבים המבוצרים של קו ההגנה החדש (שנקרא קו מולוטוב - על שם שר החוץ הרוסי ויאצ'סלב מולוטוב שחתם עם שר החוץ הגרמני יואכים פון ריבנטרופ על ההסכם שהביא לחלוקת פולין בין גרמניה לרוסיה). באביב 1941 החלו עבודות לבניית שמונה או תשעה מרחבים מבוצרים נוספים בפולין, ובוצעו סקרי קרקע מכינים לבניית עוד שלושה מרחבים בגבול החדש עם רומניה.

האחראים לבניית המערכים החדשים היו מפקדי המחוזות, ומרגע שהחלו העבודות, לחץ עליהם המטה הכללי להזדרז.<sup>84</sup> כוח העבודה של יחידות הבינוי הייעודיות תוגבר באמצעות גיוס אזרחים ויחידות של עוצבות לוחמות על חשבון אימוניהן.<sup>85</sup> אולם סטלין דחה בקשה של מפקד מחוז צבאי מיוחד מערב, פבלוב, לגייס לעבודות גם בני נוער על חשבון חופשותיהם מלימודים כדי למנוע פגיעה באימוני החיילים הקרביים.<sup>86</sup>

העבודה התעכבה בגלל מחסור בציד, בכוח אדם ובחומרי גלם ובגלל מזג אוויר סוער בחורף של 1940-1941. נדחתה הצעה לבנות תחילה ביצורי שדה בלבד, שבנייתם מהירה יותר, ורק אחר כך לעבור לבניית

## כמה עשרות יחידות של הנקוו"ד ושל משמר הגבול סיירו בעיתות רגיעה לאורך הגבול, העבירו מידע מתצפיות על הכוחות הגרמניים וניסו למנוע מסיוורים גרמניים לחדור לתוך בריה"מ כדי לאסוף מידע



ביצורי בטון.<sup>87</sup> באפריל 1941 הורה ז'וקוב להסתפק באופן זמני בבניית מצדיות הלחימה והמקלטים ולדחות את התקנת מערכות התקשורת, הגנרטורים ומסנני האוויר נגד חומרי לחימה כימיים. כמו כן הוא הורה לצייד מיד את המוצבים הקיימים במקלעים ובתותחים.<sup>88</sup>

עד הפלישה הגרמנית הספיקו הסובייטים לבנות כ-2,300 מוצבים ולצייד אותם במקלעים. בכ-1,000 מוצבים הספיקו להציב גם תותחים נגד טנקים. את רוב המוצבים לא הספיקו להסוות.<sup>89</sup> יוצרו רק כמיליון מוקשים נגד טנקים לעומת כ-2.8 מיליון שתוכננו. רק מעטים ממיליון המוקשים הוטמנו. המצב של יתר המכשולים היה דומה.<sup>90</sup> באופן תמוה, אף שסטלין קבע שסביר יותר להניח שהמאמץ הגרמני העיקרי יהיה מדרום לביצות הפריפיאט, הרי שרוב מאמץ ההתבצרות הושקע מצפון לביצות.<sup>91</sup>

### הכנת הפריסה האסטרטגית ערב המלחמה<sup>92</sup>

החל מינואר 1941 החלו הכוחות הגרמניים להתפרס אל מול הגבול עם בריה"מ. הפריסה נעשתה בהדרגה (אפשר כמעט לומר בהתגנבות יחידים), בחשאי ובמסגרת תוכנית הונאה רחבת היקף. המודיעין הסובייטי הבחין בתנועת הכוחות הגרמניים - גם אם לא

דייק בכל הפרטים שלה. אולם סטלין סירב לקבל כל מידע מודיעיני שהצביע על הכוונה של הגרמנים להפר את הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ולתקוף את בריה"מ ב-1941. עם זאת, באפריל 1941 החל גם הצבא האדום "להגניב" כוחות אל המחוזות המערביים כדי לבנות את שני הדרגים האסטרטגיים אל מול האיום הגרמני המתהווה. לקידום הכוחות מערבה ניתן סיפור כיסוי שלפיו מדובר היה בתנועה לעבר מחנות אימונים או בתרגילי היסעים שגרתיים של מערכת הרכבות הסובייטית. נראה שהסובייטים תיכננו לסיים את התהליך של היערכות הכוחות בשני הדרגים האסטרטגיים גם יחד לקראת 10 ביולי 1941.<sup>93</sup>

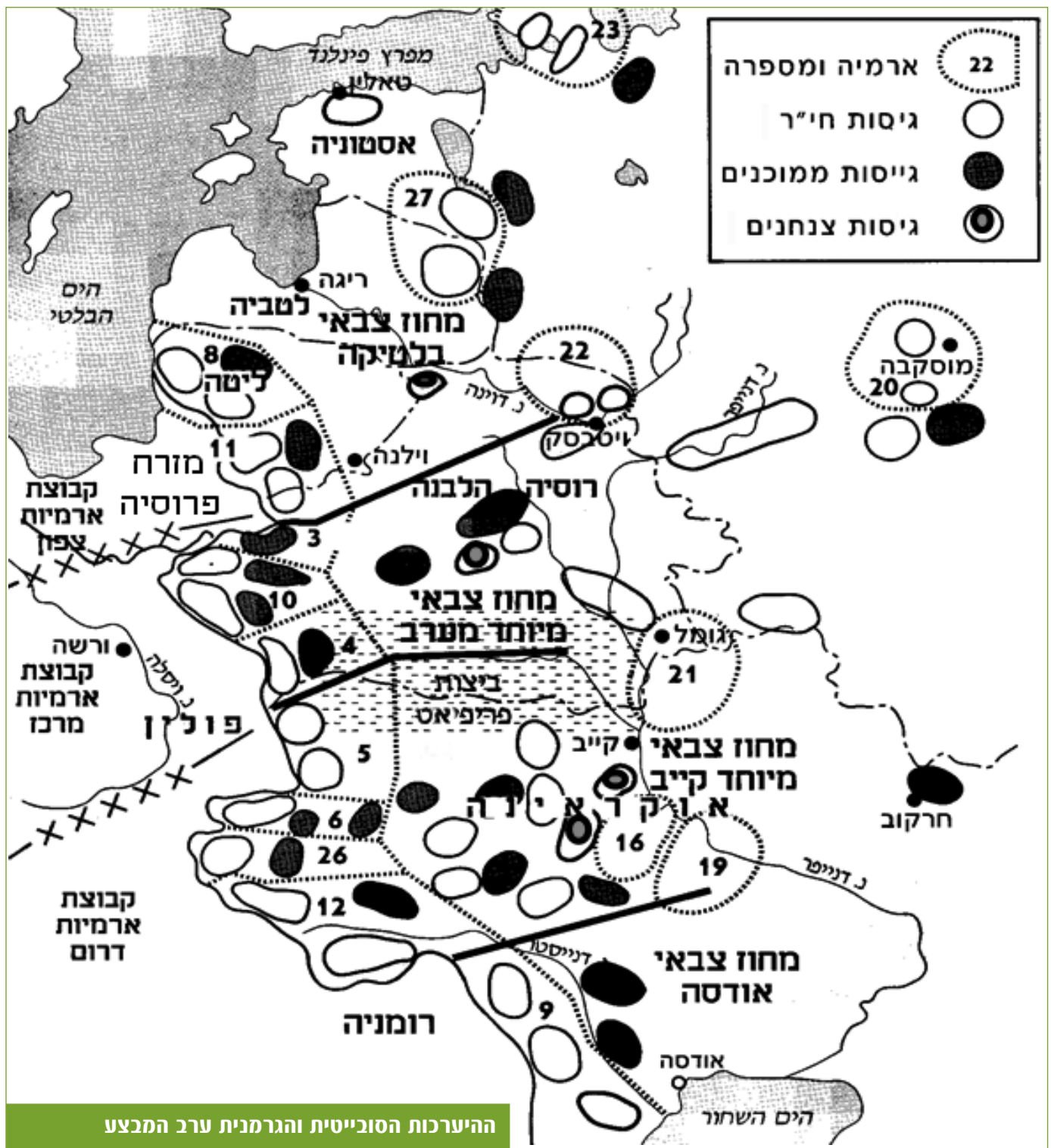
### הדרג האסטרטגי הראשון

בשלב הראשון קיבלו המחוזות הצבאיים הפנימיים והמזרחיים הוראה להתחיל להעביר עוצבות מבצעיות למחוזות הגבול המערביים (לנינגרד, בלטי, מערב, קייב ואודסה) כדי להשלים את מערך הכוחות של הדרג האסטרטגי הראשון. בסופו של דבר, ב-22 ביוני 1941, כלל הדרג האסטרטגי הראשון כ-170 דיוויזיות (ככל הנראה, 44 דיוויזיות טנקים, 22 דיוויזיות רגלים ממונעים ו-104 דיוויזיות רגלים) במקום 186 הדיוויזיות שתוכננו לו. במרחב ההגנה הטקטי נערכו 108 דיוויזיות מתוגברות בכוחות עזר: 56 דיוויזיות (כמעט כולן דיוויזיות רגלים) ושתי חטיבות עצמאיות נערכו לרוחב חזית של כ-2,700 ק"מ מקו הגבול ועד לעומק של כ-50 ק"מ, 52 דיוויזיות טנקים ודיוויזיות רגלים ממונעים נערכו לרוחב החזית מעומק של 50 ק"מ ועד לעומק של 100 ק"מ מהגבול. במרחב ההגנה המערכתית נערכו לרוחב החזית 62 דיוויזיות מכל הסוגים בעומק של 100-400 ק"מ מהגבול. בהתחשב באורך הגבול שעליו נדרשו הדיוויזיות האלה להגן ובהתחשב בעובדה שכמעט כולן לא היו מאוישות ומצוידות על פי התקנים, הייתה זו היערכות דלילה למדי: כל אחת מהדיוויזיות הקדמיות ביותר החזיקה בגזרה שרוחבה 30-50 ק"מ, ובגזרות שנחשבו מאוימות פחות, כגון הגבול עם רומניה והגבול עם פינלנד, החזיקה כל דיוויזיה בגזרות רחבות אף יותר.

נוסף על הצבא היו ערוכות לאורך הגבול גם כמה עשרות יחידות של הנקוו"ד<sup>94</sup> ושל משמר הגבול (גם הן היו כפופות לנקוו"ד) שהיו חמושות בנשק קל בלבד. בעיתות רגיעה סיירו היחידות האלה לאורך הגבול, העבירו מידע מתצפיות על הכוחות הגרמניים וניסו למנוע מסיוורים גרמניים לחדור לתוך בריה"מ כדי לאסוף מידע על היערכות הצבא האדום. נוכחותן של יחידות הנקוו"ד לא תרמה תרומה של ממש לעיבוי היערכות הסובייטית.

### הדרג האסטרטגי השני

ב-13 במאי 1941, במקביל להמשך התגבור של הדרג האסטרטגי הראשון, החל המטה הכללי להקים את הדרג האסטרטגי השני. ניתנה הוראה למפקדות של ארבע ארמיות (16, 19, 21, 22) ול-28 דיוויזיות הרגלים הכפופות להן לנוע ממחוזות פנימיים שונים למחוזות המערביים. הארמיות האלה נערכו במרחק של 450-600 ק"מ מהגבול עם גרמניה. גיוס דיוויזיות נוספות של הארמיות האלה והבאתן למרחב היערכות נמשכו במהלך יוני והסתיימו סופית רק כשבועיים לאחר



**ההיערכות הסובייטית והגרמנית ערב המבצע**

האסטרטגי השני, 24 ו-28, שהתגייסו במזרח בריה"מ, היו בדרכן להצטרף לארמיה 20 כשהחלה הפלישה.

**קידום מערך האספקה של הצבא לחזית**

במקביל לקידום הכוחות הלוחמים תוגברו גם מלאי האספקה של המחוזות הצבאיים המערביים. בפרוץ המלחמה היו 887 מחסנים

הפלישה. בסופו של דבר מנו ארבע הארמיות הקדמיות של הדרג האסטרטגי השני שתי דיוויזיות טנקים, דיוויזיית רגלים ממונעים אחת ו-42 דיוויזיות רגלים.

מפקדת ארמיה נוספת (20), שכללה 2 דיוויזיות טנקים, אוגדת רגלים ממונעים ו-10 דיוויזיות רגלים נערכה ממערב למוסקבה, 300-400 ק"מ מאחורי הארמיות הקדמיות. שתי הארמיות האחרונות של הדרג

במחוזות הצבאיים המערביים, מהם 370 בקרבת הגבול.<sup>95</sup> המחסנים סודרו בשלוש רצועות מקבילות לגבול:<sup>96</sup>

1. רצועה ראשונה ובה מחסנים קטנים יחסית בעומק של 50-75 ק"מ מהגבול, כלומר בחלק האחורי של מרחב ההגנה הטקטי.
2. רצועה שנייה ובה מחסנים בינוניים בעומק של 300-400 ק"מ מהגבול, כלומר בחלק האחורי של מרחב המגנה המערכת.
3. רצועה שלישית ובה מחסנים גדולים בעומק של 500-600 ק"מ מהגבול, כלומר בלב אזור הכינוס המתוכנן של הארמיות הקדמיות של הדרג האסטרטגי השני.

במחסנים נצברו 48.8% מכלל תחמושת הארטילריה ו-62.2% מהמוקשים של הצבא האדום. כמו כן אופסנה במחסנים האלה תחמושת לא ארטילרית לכמה ימי לחימה.<sup>97</sup> במהלך מאי ויוני 1941 נשלחו למרחב כ-8,500 קרונות רכבת שנשא כ-527 אלף טונות של דלק. אלפי קרונות נוספים העבירו לשם תחמושת נוספת. נראה שהאספקה שנשלחה הייתה גדולה מקיבולת המחסנים, כיוון שקרונות רבים לא נפרקו.<sup>98</sup>

קידום שיעור גדול כל כך ממלאי התחמושת והדלק של הצבא האדום קרוב כל כך לגבול עורר ביקורת רבה על סטלין. על פי טענת אחד הגנרלים, סטלין סירב להסכים להרחקת המצבורים מהגבול ואף הורה לדחוף אותם יותר מערבה.<sup>99</sup> לדעת אותו הגנרל, גרם המעשה הזה לאובדן חלק ניכר מהמלאים של הצבא האדום בשבועות הראשונים של המלחמה.<sup>100</sup> בין אם מדובר היה במעשה חכם או שגוי, ברור שדחיפת המצבורים מערבה נועדה לשפר את יכולת הכוחות לנצל את המלאים בעיכובים מזעריים.

## סיכום

במאמר הזה תיארתי את התכונות של הצבא האדום בשנים 1939-1941 למלחמה הצפויה עם גרמניה. בגלל מחסור במקורות זכו חלק מהתחומים שעסקתי בהם (לדוגמה, ההכנות הלוגיסטיות) לפירוט ולהתעמקות פחותים מאשר חלקים אחרים, ובוודאי שפחות מן הראוי להם. מכל מקום, מכלל הנתונים ברור שבריה"מ החלה להתכונן למלחמה עם גרמניה כבר באמצע שנות ה-30. לממדיה של תוכנית ההתעצמות הסובייטית בשנים 1938-1942 אין אח ורע בתולדות האנושות. הכנות הצבא האדום היו כה בולטות, ובמיוחד באביב 1941, עד כי קצין במודיעין הצבאי הסובייטי, אשר ערק לבריטניה בשנות ה-70 (שם הפך לשופר של יחידת הלוחמה הפסיכולוגית של המודיעין הבריטי), ניסה לטעון שסטלין תיכנן לתקוף את גרמניה ביולי 1941, וכי רק במקרה היטלר הקדים אותו בכמה שבועות.

אפשר שסטלין אכן תיכנן ליזום מלחמה במועד כלשהו נגד גרמניה, אולם לאחר עיון מעמיק במצבו של הצבא האדום אני מטיל ספק בכך שהמועד המתוכנן היה בקיץ 1941. אומנם הצבא האדום עסק בהכנות קדחתניות למלחמה, וראש המטה הכללי דאז, ז'וקוב, אף הציע לסטלין ליזום מכה מקדימה על הכוחות הגרמניים ההולכים ומצטברים בפולין הכבושה, אולם הצבא האדום עדיין לא היה מוכן למלחמה. ניסיונותיו הנואשים של סטלין לדחות את המלחמה באמצעים מדיניים, סירובו להצעת ז'וקוב להכין מכה מקדימה על צבא גרמניה, הוראותיו לצבא

לנהוג באיפוק קיצוני כלפי החדירות החוזרות ונשנות של סיירים ושל מטוסי צילום גרמניים לתוך שטחה של בריה"מ ועיכוב ההוראה לארמיות החיפוי לנוע ממחנות הקבע למערכי הלחימה שלהן בערב שלפני המתקפה, כאשר כוונת הגרמנים הייתה ברורה לכול, מעידים שמטרתו העליונה הייתה למנוע מלחמה בקיץ 1941.

התעצמות הצבא האדום הייתה אדירה ומהירה, אולם עוצמתו הייתה חלולה להחריד: רבות מהעוצבות החדשות שהוקמו הוטלו לקלחת המלחמה כאשר הן מאוישות ומצוידות רק חלקית. יתר על כן, למהירות שבה התעצם הצבא היה מחיר באיכות. נותרו נקודות תורפה, ליקויים וכשלים רבים שהסובייטים לא השכילו לתקן לפני פרוץ המלחמה: לעוצבות הלוחמות חסרות תחמושת וחלקי חילוף, ציוד רב נמצא במצב תחזוקה ירוד, ולוחמי השריון והתותחנים הוכשרו רק חלקית.

בשנים 1937-1939 נפגע הצבא האדום כמעט אנושות מה"טיהור" של רוב קציניו בהוראת סטלין. הקצינים המחליפים היו הרבה פחות מנוסים והרבה פחות מיומנים מקודמיהם. אין לי ספק שהישגיה של בריה"מ (הגדלה פי שניים וחצי של הצבא בתוך שלוש שנים,<sup>101</sup> ארגונו מחדש בצורה המותאמת טוב יותר ללוחמה מודרנית, בניית יכולת ייצור אדירה של אמצעי לחימה עיקריים במרחבים בטוחים מפגיעת גרמניה ועוד) הם שהצילו אותה מגורלן של קורבנותיה הקודמים של גרמניה. אולם צָבָר הליקויים גבה מחיר כבד באבדות (בשמונת החודשים הראשונים של המלחמה איבדו הסובייטים כ-6.1 מיליון חיילים הרוגים, פצועים ושביים,<sup>102</sup> ואילו הגרמנים איבדו "רק" 850 אלף חיילים<sup>103</sup>) ואובדן זמני של כל המחוזות המערביים של בריה"מ. כבר במאה ה-16 כתב ניקולו מקיאוולי: "מטרת היוצאים למלחמה היא לפגוש בשדה הקרב את כל סוגי האויב ולנצחם. לשם כך עליהם להקים צבא. כדי להקים צבא שומה עליהם לגייס אנשים, לחמש אותם, לארגן אותם, לאמן אותם במערכי קרב קטנים וגדולים ולשכן אותם... ניצחון בקרב יכול לפצות על כל הטעויות שנעשו במהלך ניהול המלחמה, אבל אם הארגון הצבאי לקוי - גם מצביא אמיץ לא יצליח לנצח במלחמה ולזכות בכבוד וביוקרה".<sup>104</sup> רק המרחב העצום, האוכלוסייה הענקית, הנחישות ואדישות ההנהגה הסובייטית לאבדות הצילו את בריה"מ מכישלונותיה בהקמתו ובארגונו של צבאה. התוצאה מעוררת תהייה: האם פחות ויותר מיומנות היו מניבות תוצאה טובה יותר?

סוגיה צדדית, אשר צריכה לשמש אות אזהרה לכל העוסק במעקב אחרי צבאות עוינים, היא כישלוננו המוחלט של המודיעין הגרמני לגלות ולהבין את תהליך ההתעצמות רחב ההיקף ואת תוכנית הפעולה המערכתית של הצבא האדום: ב-22 יוני 1941, כאשר מנה הצבא האדום 303 דיוויזיות ולרשותו עמדו כ-24 אלף טנקים, ידעו הגרמנים על מעט יותר מ-200 דיוויזיות ועל כ-10,000 טנקים בלבד, ובעת שהצבא האדום נערך למגנה בעומק של עד 1,000 ק"מ, העריכו הגרמנים שחדירה עד נהר הדניפר, קרי לעומק של 350 עד 450 ק"מ בלבד, תספיק כדי להביאם לעורף של כלל הצבא האדום ותאפשר להם לכתרו ולהשמידו בתוך כשישה שבועות. כישלון מודיעיני כה חמור מול תהליכים כה נרחבים מחייב לימוד ומחקר מעמיקים כדי להפיק את הלקחים המתבקשים ממנו.



21. Glantz, *The Military Strategy of the Soviet Union*, pp. 86-91; Murphy, *What Stalin Knew*, p. 16; Tarleton, *What Really Happened to the Stalin Line - Part II*, p. 57  
 כל החוקרים מצינים שסטלין דחה את ההצעה. חוקר אחד, גלנץ, שבספרו המוקדמים הסכים עם רעיו, טען בספר מאוחר יותר שאין הוכחה ודאית שההצעה הוגשה לסטלין. ראו: Glantz, *The Stumbling Colossus*, pp. 244-245

22. תוכניות חומש היו מרכיב מרכזי בתכנון הכלכלה הסובייטית. מטרתן של תוכניות החומש הראשונות הייתה להפוך את ברית"מ ממדינה שעיקר כלכלתה מבוססת על חקלאות למדינה מתועשת כמו מדינות המערב הקפיטליסטיות. בכל תוכנית נקבעו יעדים לפיתוח התעשייה. היעדים האלה היו היקפי ייצור שצריך היה להשיג. התפקיד המרכזי של הביורוקרטיה הממשלתית היה לפקח על העמידה ביעדים האלה.

23. ראו: Glantz, *The Military Strategy Of The Soviet Union*, pp. 63, 92

24. בעיתות רגיעה נוהלה כל הפעילות הצבאית במרחב המחוז באמצעות מפקדת המחוז - בדומה לפיקוד המרחבי בצה"ל - אולם בפרוץ מלחמה הפכו מפקדות המחוז למפקדות חזית (ברוסית: פרוֹנט). החזית אומנם הייתה במקורה פיקוד מרחבי, אולם בניגוד לפיקוד המרחבי בצה"ל, היא לא הייתה מרותקת למרחב מסוים. גזרתה והרכבי הכוחות שהוקצו לה שונו בהתאם לצורכי המערכה. החזית היא מסגרת צבאית שבמערב מכונה "קבוצת ארמיות" (היקף הכוחות בארמה טיפוסית דומה בהיקף להיקף של כל הכוחות הלוחמים בצה"ל).

25. Glantz, *The Military Strategy Of The Soviet Union*, p. 92

26. *Ibid.*

27. ז'וקוב, עמוד 162

28. Richard Overy, *Why the Allies Won*, Norton, New York, 1997, p. 331

29. *Ibid.*, p. 330

30. אומנם בספרי ההיסטוריה מוזכר בעיקר מאמץ ההעברה שהתרחש אחרי שהחלה הפלישה הגרמנית, אבל המאמץ זה היה המשך מזורז של מלאכה מורכבת שהחלה עוד קודם. ראו: ז'וקוב, עמוד 162; Erickson, pp. 64-65

31. Robert Savushkin, "In the Tracks of a Tragedy: On The 50th Anniversary of the Start of the Great Patriotic War", *The Journal of Soviet Military Studies*, June 1991, p. 238; Viktor Suvorov, *Icebreaker: Who Started the Second World War?* Viking Press, London, 1990, p. 227

32. Savushkin, p. 238

33. תותחי סער היו טנקים שהוסר מהם הצריח, ובתובה שלהם הותקן תותח שקוטרו היה גדול מזה שאפשר היה להתקין בצריחים. תמורת עוצמת האש המשופרת ויתרו על היכולת לצודד את התותח מעבר לכמה מעלות לכל צד. כדי לירות על מטרה שנתגלתה בזווית קהה יותר נדרש הנהג לצודד את הרכב כולו. ראו: רודולף שטייגר, *טקטיקות השריון הגרמני במלחמת העולם השנייה*, מערכות תל-אביב, 1995, עמ' 95; ז'וקוב, עמ' 165

34. Glantz, *The Red Army in 1941*, pp. 29, 34-38; Fugate, p. 31; Erickson, pp. 62-63; Kipp, *Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War*, p. 205; Overy, pp. 330-331; [http://www.teatrskazka.com/Raznoe/BiChSostavVS/BiChSostavVS\\_4\\_01.html](http://www.teatrskazka.com/Raznoe/BiChSostavVS/BiChSostavVS_4_01.html)

35. ישנם מקורות רוסיים שטוענים שהטנקים החדשים סבלו מבעיות מכניות שונות, אבל סביד להניח שהבעיות האלה נבעו מאיכות אחזקה ירודה ולא מהאמינות המכנית הבסיסית שלהם.

36. בשלושה קורפוסים ממוכנים היו ב-22 ביוני 1941 רק 7 עד 11 טנקים מהדגמים החדשים לעומת מאות טנקים מהדגמים הישנים, ובשני קורפוסים נוספים היו רק כ-30 טנקים מהדגמים החדשים לעומת מאות טנקים מהדגמים הישנים.

37. כוחות האוויר הסובייטיים חולקו למערכים נפרדים על פי המשימות: הגנה אווירית, הפצצה ארוכת טווח, סיוע לכוחות היבשה וסיוע לחיל הים. מערך ההגנה האווירית כלל הן תותחים נגד מטוסים והן מטוסי יירוט.

38. <http://www.teatrskazka.com/Raznoe/BiChSostavVS/BiChSostavVS.html>

39. הנתונים האלה כוללים את יחידות התותחים של זרוע הים: תותחי החופים, יחידות התותחים והמרגמות של עוצבות הנחתים ויחידות ההגנה נגד מטוסים.

40. Glantz, *The Red Army in 1941*, p. 34

41. Glantz, *The Military Strategy of the Soviet Union*, p. 92

42. *Ibid.*

43. ז'וקוב, עמ' 151, 164; Kipp, p. 201; Glantz, *Ibid.*, p. 91

44. Glantz, *The Military Strategy of the Soviet Union*, p. 92

45. Tarleton, *What Really Happened to the Stalin Line - Part II*, pp. 39-40

46. Glantz, *The Military Strategy of the Soviet Union*, p. 306

1. השטחים שכבשה ברית"מ - מזרח פולין, המדינות הבלטיות, שטחי הספר של פינלנד והחבלים הצפוניים של רומניה - לא נועדו רק לצורכי הגנה. השטחים האלה היו בעבר - ברובם - חלק מהאימפריה הרוסית ואבדו בעקבות תבוסתה במלחמת העולם הראשונה, נפילת הצאר ומלחמת האזרחים. המשטר הקומוניסטי ראה בכיבושים האלה גם השבת עטרה ליושנה וגם עניין אידיאולוגי קומוניסטי: הפצת התורה הקומוניסטית אל מחוץ לברית"מ.

2. עמודים 9-10 במהדורת 1939 של תקנון השדה. מצוטט אצל: Robert E. Tarleton, "What Really Happened to the Stalin Line - Part I", *The Journal Of Soviet Military Studies*, June 1992, pp. 35-36

3. Richard Simpkin, *Deep Battle*, Brassey's Defence, London, 1987, p. 48

4. Bryan Fugate, *Operation Barbarossa - Strategy and Tactics on the Eastern Front, 1941*, Novato, CA, 1984 p. 35

5. Jacob W. Kipp, "Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period Of War: Military History and Airland Battle", *The Journal of Soviet Military Studies*, June 1988 p. 190

6. Simpkin, *Deep Battle* p. 48

7. David M. Glantz, *The Military Strategy of the Soviet Union - A History*, Frank Cass, London, 1992, p. 97, 256; David M. Glantz, "The Red Army In 1941", *The Initial Period of War on the Eastern Front, 22 June - August 1941*, David M. Glantz, (ed), Frank Cass, London, 1993

8. שפושניקוב קיבל את התפקיד במהלך הטיהורים אף שלא השתייך לחוג מקורביו של סטלין. הוא היה קצין מטה עוד בצבא הצאר שזכה ליחס של כבוד מסטלין בשל מקצועיותו.

9. בשלהי שנות ה-20 נחתמו כמה חוזים לשיתוף פעולה בין גרמניה לברית"מ, ובמסגרתם העניקו הסובייטים לגרמנים שטחים בברית"מ להקמת מרכזי אימון וניסוי בתחום השריון והאוויר - תחומים שבהם אסור היה לצבא גרמניה לעסוק על פי הסכם ורסאי שנכפה עליה בתום מלחמת העולם הראשונה. ברית"מ הרויחה מהעסקה הזאת ידע טכנולוגי ותעשייתי מתקדם בתחומים צבאיים ואזרחיים, וקצינים סובייטים רבים נשלחו להשתלם במסגרות של צבא גרמניה.

10. Tarleton, *What Really Happened to the Stalin Line - Part I*, p. 210; David M. Glantz, *The Stumbling Colossus - The Red Army on the Eve of World War*, Lawrence, KS, 1998, pp. 84-86

11. Tarleton, *What Really Happened to the Stalin Line - Part I*, pp. 210-211; Glantz, *The Stumbling Colossus*, pp. 84-86

12. Tarleton, *What Really Happened to the Stalin Line - Part I*, p. 211

13. Glantz, *The Stumbling Colossus*, p. 92

14. Tarleton, *What Really Happened to the Stalin Line - Part II*, p. 31; Kipp, *Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War*, p. 197

15. ראו: Tarleton, *What Really Happened to the Stalin Line - Part II*, p. 34

16. Kipp, *Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War*, p. 198; Glantz, *The Stumbling Colossus*, p. 92-93

גרמניה הייתה ענייה יחסית בכל המשאבים החומריים הדרושים לניהול מלחמה ממושכת, וזה היה אחד הגורמים העיקריים לתבוסתה במלחמת העולם הראשונה. מאחר שגרמניה לא יכלה להשיג הכרעה מהירה, הרי לשם ניהול מלחמה ממושכת היה עליה להשתלט על אזורי המחצבים והנפט ועל אזורי גידול המזון באוקראינה ובקווקז. ואכן, באביב 1942, אחרי שנכשל ניסיונם של הגרמנים להכריע במהלומה אחת מהירה את ברית"מ בשנה שלפני כן, הורה הילטר לכוון את המאמץ האסטרטגי העיקרי של צבאו לעבר אוקראינה והקווקז.

17. המקורות השונים אינם מסכימים עם זה בהנוגע למספר המשחקים, למהלכים ולתוצאות, ולכן ההצגה המובאת כאן היא ניסיון ליישב את הסתירות. ראו: גאורגי ק' ז'וקוב, *זיכרונות המרשל ז'וקוב*, מערכות, תל-אביב, 1982, עמ' 157-158;

18. ז'וקוב, *זיכרונות המרשל ז'וקוב*, עמ' 158; Tarleton, *What Really Happened to the Stalin Line - Part II*, p. 22

19. על המידע שהגיע למודיעין הסובייטי בנוגע להכנות הגרמנים לתקוף את ברית"מ ראו: David E. Murphy, *What Stalin Knew - The Enigma of Barbarossa*, Yale University Press, New Haven Ct, 2005

20. אומנם ז'וקוב עצמו לא הזכיר את ההצעה הזאת בזיכרונותיו המצונזרים, אבל



Tarleton, **What Really Happened to the Stalin Line - Part II**, pp. 35, 43 .77  
 Tarleton, **Ibid.** p. 44 .78  
 Tarleton, **Ibid.** pp. 49-50; Erickson, p. 70 .79  
 רוחב המסילה המקובל ברוסיה היה שונה מהרוחב המקובל בשאר מדינות אירופה. .80  
 Tarleton, **Ibid.** p. 28 .81  
**Ibid.** pp. 29-30 .82  
**Ibid.** p. 28 .83  
 Erickson, p. 67 .84  
 Erickson, p. 70; Tarleton, **Ibid.** p. 48 .85  
 Tarleton, **Ibid.** p. 47 .86  
**Ibid.** pp. 43, 47 .87  
 Tarleton, **Ibid.** p. 49; Erickson, pp. 70, 72 .88  
 הסובייטים נהגו להסוות את מוצביהם באמצעות כיסויים בצמחייה או באמצעות הוצאת דמייים של בתי מגורים עליהם. אולם המוצבים נבנו ברובם בטווח ראייה של מוצבי הגבול הגרמניים - מה שהפחית מחשיבות ההסוואה. .89  
 Tarleton, **Ibid.** p. 47 .90  
 Suvorov, **Icebreaker**, p. 91 .91  
 מעקב אחר תהליך ההתפרסות האסטרטגית של הצבא האדום במהלך אביב-קיץ 1941 על סמך המקורות המשניים הוא אחד החלקים הבעייתיים בעבודה הזאת. הנתונים על מספר הדיוויזיות, על חלוקתן בין הארמיות השייכות לדרגים השונים ועל מועדי העברתן לשטחי הכינוס בהתאם לתוכנית המגננה האסטרטגית רצופים סתירות וערפול מכוון של הסובייטים. החוקרים המערביים, שהייתה להם גישה רק למקורות סובייטיים משניים, לא ניסו כנראה להתמודד ברצינות עם התופעה הזאת. כל חוקר העדיף להסתפק בהסתמכות על מקור סובייטי משני אחר או הציג כמה נתונים סותרים לכאורה בלי לנסות ליישב את הסתירות ואפילו בלי לציין את קיומן. מובן שבלי עיון מעמיק במקורות ראשוניים אין באפשרותי לחדור דרך התעמולה ולפתור חד-משמעית את התעלומה. מפאת מגבלת המקום לא אפרט את ניתוח הנתונים אלא רק את המסקנות שאליהן הגעתי. .92  
 כך, למשל, משתמע מדבריו של ז'וקוב כי החל מהתאריך הזה יהיה הצבא האדום מוכן להנחית מכה מקדמה על צבא גרמניה. .93  
 הארגון שקדם לקג"ב. הנקו"ד היה שילוב של משטרה חשאית, של ארגון מודיעין ושל גוף צבאי למחצה. .94  
 Savushkin, **Ibid.** p. 229. ניסוחיו מאד לא ברורים: "בסך הכול היו 887 מחסנים מסוג זה במחוזות הצבאיים המערביים, מהם 370 במחוזות הגבול". אצל רוב המקורות, וגם אצל סבושקין עצמו, המונח "מחוזות מערביים" שימש בדרך כלל מונח חלופי למונח "מחוזות הגבול". לא ברור מהי ההבחנה שהוא עושה כאן. קיימות שתי אפשרויות: במונח "מחוזות מערביים" הוא מתכוון לכל המחוזות של בריה"מ באירופה, להבדיל מאלה שצמודים לגבול עצמו, או שבמונח "מחוזות הגבול" כוונתו היא לחלוקת משנה פנימית של המחוזות הצבאיים המערביים. כיוון שבפסקה שלאחר מכן הוא טוען שמערך המחסנים היה ערוך בדירוג שעומקו לא יותר מ-600 ק"מ מהגבול, אני מעריך שכוונתו לאפשרות השנייה. גם כך מתעוררת שאלה נוספת: האם בחלוקה הפנימית הזאת "מחוזות הגבול" כוללים רק את המחסנים שברצועה הראשונה (במרחב ההגנה הטקטית) או גם את המחסנים שברצועה השנייה (במרחב המגננה המערכתית)? .95  
 Savushkin, **Ibid.** p. 229 .96  
**Ibid.** .97  
 Suvorov, **Ibid.** pp. 213-214 .98  
 מובן שכל עוד סטלין היה בחיים איש לא העז לפרסם את הביקורת הזאת בפומבי. .99  
 Erickson, **Ibid.** p. 61 .100  
 תהליך ההתעצמות נמשך גם לאחר פרוץ המלחמה, ועד סוף 1942 הוכפל שוב הצבא האדום כמעט ל-600 דיוויזיות. בפועל לא העמידו הסובייטים היקף כוחות כזה במערכה משום שהקצב שבו השמידו הגרמנים דיוויזיות סובייטיות (200-300 דיוויזיות באותו פרק זמן) היה איטי אך במעט מקצב הקמתן של דיוויזיות חדשות. .101  
 אבל באותו פרק זמן הם גייסו 10.5 מיליון אנשים חדשים. .102  
 מהם כ-100 אלף מכוניות קור בגלל אי-מוכנותם לחורף הרוסי. .103  
 Niccolo Machiavelli, **The Art of War**, <http://ebooks.adelaide.edu.au/m/machiavelli/niccolo/m149a/chapter1.html> .104

Glantz, **Ibid.** p. 92 .44  
 Glantz, **Ibid.** p. 307 .45  
 Glantz, **Ibid.** p. 307, 309 .46  
 מקורות שונים מצילים מספרים שונים של ארמיות. ראו: .47  
 Glantz, **The Military Strategy of the Soviet Union**, pp. 92, 96, 256, 308; Glantz, **The Red Army**, p. 32; Suvorov, **Icebreaker**, Map 2; Viktor Suvorov, "Who Was Planning to Attack Whom in June 1941, Hitler or Stalin", **Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies**, Vol. 130, No. 2, 1985, p. 51; Fugate, p. 54; Erickson, pp. 140-141 .48  
 כולל 15 דיוויזיות רומניות וכמה דיוויזיות פנייות. .49  
 המצבות של רוב הדיוויזיות הגרמניות היו מתחת לתקן, אם כי הן היו ברובן במצב טוב יותר מהדיוויזיות הסובייטיות. גם הגרמנים סבלו ממחסור חמור במשאיות. לאחר ששדדו משאיות מכל המדינות שכבשו הצליחו הגרמנים להעמיד לרשות כוחותיהם הפולשים כ-150 אלף משאיות. המשאיות רוכזו ברובן ביחידות חיל האוויר וביחידות המשורינות והממונעות. עקב ריבוי הדגמים התקשו הגרמנים לתחזק אותן, והתוצאה הייתה קלקולים רבים. דיוויזיות הרגלים והפרשים הגרמניות צוידו ב-625 אלף סוסים לגרירת ציוד ועגלות משא. .50  
 בחלוקה על פי מחוזות צבאיים: במחוז הצבאי לנינגרד היו בממוצע כ-12 אלף חיילים בדיוויזיה, במחוז הצבאי המיוחד הבלטי היו בממוצע כ-8,700 חיילים בדיוויזיה, במחוז הצבאי המיוחד מערב - כ-9,300 חיילים, במחוז הצבאי המיוחד קייב - כ-8,800 חיילים ובמחוז הצבאי אודסה - כ-8,400 חיילים. התואר "מיוחד" בא לציין שמדובר במחוז שאחראי לקטע גבול, להבדיל ממחוזות פנימיים בבריה"מ. .51  
 ז'וקוב, עמ' 165; Glantz, **The Red Army in 1941**, p. 29; Savushkin, p. 239 .52  
 Glantz, **The Red Army in 1941**, p. 29 .53  
 על פי התקן, היה גדרו טנקים בכל דיוויזיית רגלים סובייטית. .54  
 Glantz, **The Red Army in 1941**, p. 29 .55  
 מצוטטים אצל: Fugate, p. 30 .56  
 Tarleton, **What Really Happened to the Stalin Line - Part II**, p. 58 .57  
 Glantz, **The Military Strategy of the Soviet Union**, p. 92 .58  
 Kipp, pp. 203-204 .59  
 Erickson, p. 16 .60  
 את הסיסמה נטל טימושנקו מעקרונות האימון וההכשרה שקבע דרגומירוב, גנרל בצבא הצאר, כמעט 100 שנה קודם לכן. ראו: .61  
 Kipp, p. 201; Tarleton, **What Really Happened to The Stalin Line - Part II**, p. 39 .62  
 Tarleton, **Ibid.** .63  
 ז'וקוב, עמ' 154-155; Erickson, pp. 20, 37-38, Tarleton, **Ibid.** .64  
 Erickson, pp. 62-63 .65  
 ז'וקוב, עמ' 189. מנגד, ההיסטוריון האמריקני פוגיט טוען שהעברת הארטילריה לאחור לא נבעה מחוסר באימונים אלא מהרצון להציל אותה מפנילה לידי הגרמנים. לדבריו, האימונים היו סיפור כיסוי בלבד. ראו: Fugate, p. 48 .66  
 ז'וקוב, עמ' 156 .67  
 Robert Conquest, **The Great Terror - Stalin's Purge of the Thirties**, Macmillan, London, 1968, p. 486 .68  
 ראו: Erickson, pp. 19-20 .69  
 ראו: Erickson, p. 41 .70  
 לדברי יִ'מֶנְקוֹ, אז גנרל בכיר שהשתתף במשחקים. ראו: Erickson, p. 46 .71  
 כך אמר גנרל בכיר בשם זְ'קֶרוֹב שהשתתף במשחקים. ראו: Glantz, **The Military Strategy of the Soviet Union**, p. 86 .72  
 השם "קו סטלין" אינו השם הרוסי שניתן לקו ההגנה. את הכינוי הזה נתנו לו הגרמנים, והוא הפך למקובל במערב. כמה מהמקורות הרוסיים המאוחרים אימצו אותו. ראו: Tarleton, **What Really Happened to the Stalin Line - Part I**, p. 189 .73  
 במינוח הרוסי של התקופה כינו אותו "מרחב סיוע" או "מרחב הגנה קדמי". .74  
 "נקודות סיוע" במינוח הרוסי של התקופה. .75  
 הטווח היעיל של תותחי הטנקים ושל התותחים נגד טנקים באותה העת היה מ-500 ועד 1,000 מטר. השריון העבה ביותר של הטנקים הגרמניים היה 30 מ"מ, והתותחים הסובייטיים חדרו את המיגון הזה בטווח של עד כ-1,000 מטר. .76  
 Tarleton, **What Really Happened to the Stalin Line - Part I**, p. 201; .77  
 Tarleton, **What Really Happened to the Stalin Line - Part II**, p. 35 .78  
 Tarleton, **What Really Happened to the Stalin Line - Part I**, pp. 199-201 .79

